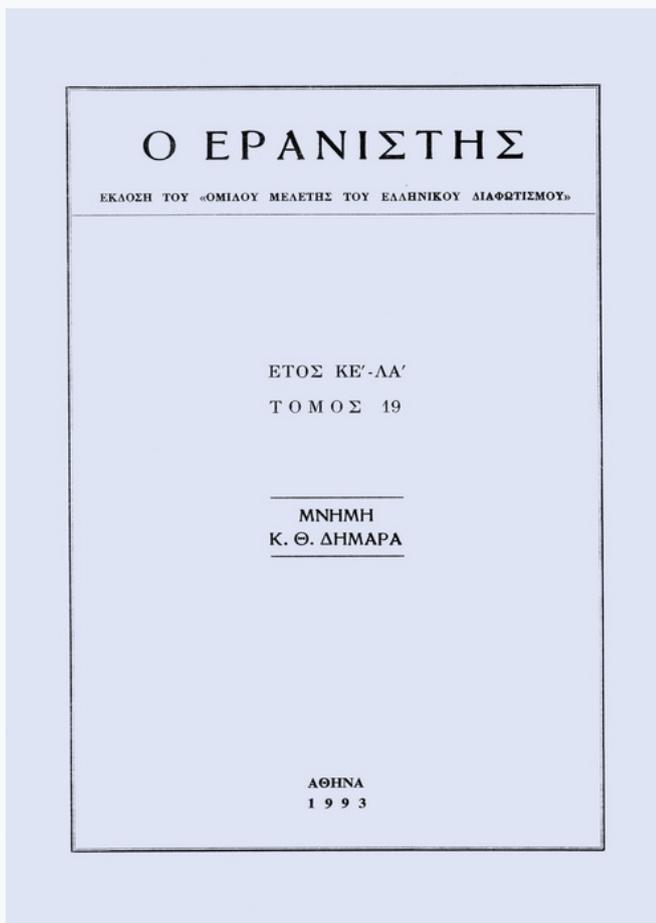

The Gleaner

Vol 19 (1993)

In Memoriam of C. Th. Dimaras

Βιβλία Καθολικών και βιβλία Ορθοδόξων

Θωμάς Ι. Παπαδόπουλος

doi: [10.12681/er.259](https://doi.org/10.12681/er.259)

To cite this article:

Παπαδόπουλος Θ. Ι. (1993). Βιβλία Καθολικών και βιβλία Ορθοδόξων. *The Gleaner*, 19, 36–65.
<https://doi.org/10.12681/er.259>

BIBLIA KATHOLIKΩN KAI BIBLIA OΡΘΟΔΟΞΩΝ

Η ΑΝΤΙΠΑΛΟΤΗΤΑ ΜΕΤΑΞΥ ΤΩΝ ΔΥΟ δογμάτων, ανατολικού και δυτικού, εκφράστηκε, κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας, και με την κυκλοφορία βιβλίων, με τὰ ὅποια ἡ κάθε πλευρὰ προσπαθοῦσε, ἄμεσα ἢ ἕμμεσα, ὄχι τόσο νὰ ἐπιβάλλει τὶς δικές της δογματικὲς θέσεις ὅσο νὰ διακηρύξει τὶς, κατὰ τὴν ἄποψη της, λανθασμένες ἀντιλήψεις τῆς ἑτερόδοξης χριστιανικῆς ἐκκλησίας. Οἱ δυτικοὶ τύπωναν βιβλία στὴν καθομιλουμένη ἑλληνικὴ γλῶσσα, τὰ κυκλοφοροῦσαν διὰ τῶν μισσιοναρίων στὶς περιοχὲς ὅπου κατοικοῦσαν ἑλληνόφωνοι πληθυσμοὶ καὶ ἀπέβλεπαν προπαντός, ἀκόμη καὶ μετὰ τὰ ἐκπαιδευτικὰ ἢ κατηχητικὰ, νὰ ἀμβλύνουν τὴν ἀντιπαλότητα, γιὰ νὰ καταστεῖ, μετὰ τὸν καιρὸ, εὐκολότερος ὁ προσηλυτισμός. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ, οἱ ἀνατολικοί, πού ἐξ ἀνάγκης τύπωναν τὰ ἀντιρρητικὰ καὶ πολεμικὰ τοὺς βιβλία ἐκτὸς ἑλλαδικοῦ χώρου, χρησιμοποιοῦσαν σ' αὐτὰ, ἀμυνόμενοι, ὀξύ ὕφος, σχεδὸν ἐχθρικό.

Γιὰ πολλὰ τέτοια βιβλία σώζεται ἀρχεακὸ ὕλικὸ ἀναφερόμενο στὸ θόρυβο καὶ στὶς ἀντιδράσεις πού προκάλεσαν τὴν ἐποχὴ πού κυκλοφόρησαν. Ἀρκετὸ ἀπὸ τὸ ὕλικὸ εἶχα συγκεντρώσει σὲ παλαιότερες ἔρευνές μου στὰ ἀρχεῖα τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας. Νομίζω ὅτι ἡ δημοσίευσή του θὰ συμβάλει στὴ γνωριμία τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας τῶν χρόνων ἐκείνων.

Στὴν παρούσα σύντομη μελέτη θὰ χρησιμοποιήσω ἐν πολλοῖς ἄγνωστο, ὡς νομίζω, ἀρχεακὸ ὕλικὸ γιὰ κάποια συγκεκριμένα βιβλία πού κυκλοφόρησαν ἀνατολικοὶ καὶ δυτικοί, σὲ χρονικὴ ἀπόσταση οἱ μὲν ἀπὸ τοὺς δὲ τριάντα περίπου ἐτῶν, πού ὅμως τὰ ἐξ αὐτῶν γεγονότα ὑπῆρξαν σχεδὸν σύγχρονα.

Τὰ βιβλία αὐτὰ τῶν ἀνατολικῶν συνδέονται μετὰ τὴν προσωπικότητα τοῦ πατριάρχου μετὰ τὴν ταραχώδη ζωὴ καὶ δράση Κυρίλλου Λουκάρεως. Ὁ μεγάλος αὐτὸς ἐπαναστάτης ἔφθασε ὡς τὰ ἄκρα, προκειμένου νὰ καταστείλει τὶς προσπάθειες τῶν δυτικῶν γιὰ δογματικὴ διείσδυση στὴν Ἀνατολή. Εἶναι ἡ προσωπικότητα γιὰ τὴν ὁποία σώζεται τὸ ὀγκωδέστερο ὕλικὸ στὰ ἀρχεῖα τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας. Οἱ σ' αὐτὸν ἀναφορὲς εἶναι συχνὲς ἐπὶ σειρὰν ἐτῶν ἀκόμη καὶ μετὰ τὸν τραγικὸ θάνατό του. Γι' αὐτὸ πιστεύω πῶς, ὁποιοδήποτε πλούσιο ἀρχεακὸ ὕλικὸ κι ἂν χρησι-

μποποιηθεί από άλλες πηγές, δέν πρόκειται ή μεγάλη προσωπικότητά του και ή ταρραχώδης έποχή του νά διαλευκανθοῦν πλήρως, άν δέν έξαντληθεῖ ή γι' αὐτά έρευνα στα άρχεῖα τῆς καθολικῆς έκκλησίας.¹

Πρὶν ἀπὸ τὸν Κύριλλο Λούκαρη μπορεῖ και άλλες προσωπικότητες νά εἶχαν ἀντιληφθεῖ τὴν τεράστια δύναμη ποὺ τοὺς παρεῖχε ή τυπογραφική τέχνη γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῆς προφορικῆς και γραπτῆς προπαγάνδας ποὺ ἀσκοῦσε ή δυτικὴ έκκλησία σὲ χώρους τῆς ὀρθόδοξης Ἀνατολῆς. Βιβλία ἀντικαθολικὰ δημοσιεύθησαν και παλαιότερα. Τὰ ἐξ αὐτῶν τυπωμένα στὴν καθολικὴ Ἰταλία ὄφειλαν νά ἔχουν ὕφος κόσμιας πολεμικῆς, γιὰτι ἀλλιῶς δέν ἦταν δυνατὸν νά ἐξασφαλισθεῖ προκαταβολικὰ ἄδεια γιὰ τὴν ἐκτύπωσή τους. Ἡ δημοσίευση ἐξάλλου τέτοιων βιβλίων στὶς χώρες τῆς ὀμόδοξης Ρωσίας ὑπῆρξε σποραδική, λόγω ἀποστάσεως, ἀλλὰ και ἐκτεταμένης δραστηριότητος, και ἐκεῖ, τῆς λατινικῆς προπαγάνδας. Ὁ Λούκαρης πρῶτος ἐτόλμησε νά πιστεύσει πὼς ἦταν καιρὸς ποὺ θὰ μποροῦσε νά εὐδοκίμησει τυπογραφεῖο ὀργανωμένο στὴν Κωνσταντινούπολη, με ἐνέργειες τοῦ ἴδιου τοῦ πατριαρχείου. Μεταγενέστερη στάθμιση τῶν γεγονότων ἐκείνων μπορεῖ νά θεωρήσει τὴν ἐνέργειά του αὐτὴ και ὡς πράξη ἐπιπολαιότητος. Γιατι προηγουμένως δέν εἶχαν ἐξασφαλισθεῖ οἱ προϋποθέσεις. Ἡ καθολικὴ έκκλησία ἦταν βέβαιο ὅτι θὰ ἀντιδροῦσε σὲ κάτι τέτοιο. Καὶ διέθετε τοὺς κατάλληλους μηχανισμοὺς γιὰ νά ἐπηρεάσει τοὺς Τούρκους. Ὁ πρέσβης τοῦ χριστιανικοτάτου βασιλέως τῆς Γαλλίας στὴν Κωνσταντινούπολη ἦταν ἄνθρωπος δικῆς τους και παντοδύναμος στὴν αὐτὴ τῶν σουλτάνων. Αὐτὸ ἦταν γνωστὸ σὲ ὅλους. Γι' αὐτό, τίς ἡμέρες τῆς λειτουργίας τοῦ τυπογραφείου, ὁ φιλοκαθολικὸς ἐπίσκοπος Παρναξίας Ἱερεμίας Βαρβαρῆγος² ἔγραψε στὴν Propaganda και ὑπέδειξε νά φροντίσουν νά κλείσουν τὸ τυπογραφεῖο τοῦ Λούκαρη. Ὑποστήριζε πὼς κάτι τέτοιο ἦταν εὐκόλο. Ἀρκεῖ νά διέθεταν λίγα χρήματα γιὰ δωροδοκία και νά χρησιμοποιοῦσαν τὴν ἐπιτροπὴ τοῦ Γάλλου πρέσβη στὴν Κωνσταντινούπολη.³

1. Γιὰ τὸν Λούκαρη και τὴν ἐποχὴ του ἀριστη ή ἐργασία, ποὺ δημοσιεύθηκε πρόσφατα μεταφρασμένη και στα ἑλληνικά, τοῦ Gunnar Hering, *Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο και εὐρωπαϊκὴ πολιτικὴ, 1620-1638*, Ἀθήνα 1992, Μορφωτικὸ Ἰδρυμα Ἐθνικῆς Τραπεζῆς. Ἐχω πάντως τὴν ἐντύπωση πὼς θὰ ἦταν ἀρτιότερη, άν ή έρευνα στο ἀρχεῖο τῆς Propaganda Fide γιὰ τὸν Λούκαρη δέν ἦταν σχετικὰ περιορισμένη (βλ. στο ἴδιο, σ. 398).

2. Σύντομα βιογραφικὰ γι' αὐτόν, παλαιὸν ἀπόφοιτο τοῦ Ἑλληνικοῦ παπικοῦ Κολλεγίου τῆς Ρώμης, βλ. Ζαχαρίας Ν. Τσιρπανλῆς, *Τὸ Ἑλληνικὸ Κολλέγιο τῆς Ρώμης και οἱ μαθητές του, 1576-1700*, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 427-430.

3. Ἡ ἐπιστολὴ αὐτὴ στάλθηκε ἀπὸ τὴ Χίο (27.10.1827), κατὰ τὴν ἐπιστροφή

Για την ύλοποίηση τῶν σχεδίων του ὁ Λούκαρης ἔστειλε στὴν Ἀγγλία τὸν Νικόδημο Μεταξᾶ, γιὰ νὰ σπουδάσει τὴν τυπογραφικὴ τέχνη. Ὁ νεαρὸς μοναχὸς συνεργάσθηκε ἐκεῖ καὶ μὲ τὸν ἄλλο προστατευόμενον τοῦ Λούκαρη, τὸν Μητροφάνη Κριτόπουλο, καὶ τύπωσαν κάποια βιβλία μὲ ἐντολὴ τοῦ πατριάρχη. Ὅταν στὰ μέσα τοῦ 1627 ὁ Μεταξᾶς ἐπανῆλθε στὴν Κωνσταντινούπολη,⁴ ἔφερε κάσες μὲ τυπογραφικὰ στοιχεῖα, τυπωμένα βιβλία καὶ ὅ,τι ἄλλο χρειάζεταν γιὰ τὸ στήσιμο τοῦ τυπογραφείου.

Οἱ κινήσεις ὁμῶς τοῦ Μεταξᾶ στὴν Ἀγγλία ἦταν ἤδη γνωστὲς στὴν καθολικὴ ἐκκλησία. Ἔχω ὑπόψην μου τὴν εἰδοποίησιν τοῦ Ambrogio della Polla, ἕνα χρόνο προτοῦ ὁ Μεταξᾶς ἐπανέλθει στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅτι μὲ ἐντολὴ τοῦ Λούκαρη ἕνας παπᾶς (ὁ Μητροφάνης Κριτόπουλος;) καὶ ἕνας διάκος εἶχαν τυπώσει στὴν Ἀγγλία δύο βιβλία. Τὸ ἕνα ἦταν κατὰ τῶν Ἰουδαίων.⁵

Ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν ἐπάνοδο τοῦ Μεταξᾶ, προτοῦ καλὰ καλὰ ἐκτελωνισθοῦν οἱ ἀποσκευές του, οἱ ἰησοῦιτες τῆς Κωνσταντινουπόλεως κατόρθωσαν νὰ προμηθευθοῦν ἀντίτυπα τῶν τυπωμένων βιβλίων, τὰ ὁποῖα ἀσφαλῶς θὰ ἔστειλαν στὸ κέντρο γιὰ ἐξονυχιστικὸ ἔλεγχο.⁶

στὴν ἐπισκοπὴ του ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπου ἀσφαλῶς εἶχε ἄμεση ἀντίληψιν γιὰ τὸ τυπογραφεῖο ποῦ ἀκριβῶς τότε ἦταν σὲ λειτουργίαν. Ἐγραφε ὁ Βαρβαρῆγος: «Mi dolsi grandemente, e presto sentirete altre cose, se non provvederete di impedire la stampa venuta, cosa che è facile a farsi ordinando al Sig(nor) Imb(asciato)re di Francia con qualche spesa che in cio metta diligenza di impedire». Στὴ σπουδαία αὐτή, γιὰ τίς πληροφορίες τῆς, ἐπιστολὴ (σώζεται στὸ ἀρχεῖο τῆς Propaganda Fide μὲ ταξινομικὰ στοιχεῖα SOCG 111 φ. 228-229) θὰ ἀναφερθοῦμε καὶ παρακάτω.

4. Ἄγνωστη ἢ ἀκριβῆς ἡμερομηνία ἀφίξης. Ἐπικρατέστερη ἀποψὴ Ἰούνιος 1627 (Gunnar Hering, ὁ.π., σ. 196 σημ. 13).

5. Ἡ ἐπιστολὴ τοῦ della Polla (Venezia, 22.7.1626) στὸ ἀρχεῖο τῆς Propaganda, μὲ στοιχεῖα SOCG 112, φ. 59-60. Τὸ κατὰ Ἰουδαίον εἶναι τὸ *Σύντομος πραγματεία κατὰ Ἰουδαίων* τοῦ Λούκαρη, ποῦ φέρει τόπο ἐκδόσεως τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ ἔτος 1627 (Émile Legrand, *Bibliogr. Hellénique XVII siècle*, τ. I, σ. 234-237), τὸ ὁποῖο ὀρθῶς ὑποστηρίχθηκε ἀπὸ τὴν Evro Layton «Nikodemus Metaxas, the First Greek Printer in the Eastern World», *Harvard Library Bulletin* XV, April 1967, σ. 159) ὅτι εἶχε τυπωθεῖ στὸ Λονδίνο προτοῦ ἔρθει στὴν Κωνσταντινούπολη ὁ Μεταξᾶς. Πβ. Γ. Δ. Μπῶκος, *Τὰ πρῶτα ἐλληνικὰ τυπογραφεῖα στὸ ἑὼς τῆς «καθ' ἡμᾶς Ἀνατολῆς» (1627-1827)*. Διδακτορικὴ διατριβή, δακτυλογραφημένη, Ἀθήνα 1986, σ. 5.

6. Ὁ Μεταξᾶς, προτοῦ ἀρχίσει ἡ διανομή, ἔδωσε ἀντίτυπο ἀπὸ κάθε βιβλίον στὸν βάλιο (ὁ βάλιος στὶς 4.9.1627 τὰ ἔστειλε στὴ Βενετία) καὶ τοῦ κατήγγειλε ὅτι μερικὰ ἀντίτυπα εἶχαν κλαπῆ μὲ ἐνέργειες τῶν ἰησοῦιτῶν, οἱ ὁποῖοι δωροδόκησαν τὸν Τοῦρκο φρουρὸ τοῦ τελωνείου (Evro Layton, ὁ.π., σ. 148).

‘Ο Λούκαρης, χωρίς χρονοτριβή, ἔθεσε σὲ λειτουργία τὸ τυπογραφεῖο. Ἡ διάθεση τῶν ἀντιτύπων καθυστέρησε ἴσως λίγο, λόγω καὶ διαδικασιῶν ἐκτελωνισμού.⁷ Ἄγνωστον ἀριθμὸ ἀντιτύπων ἔστειλε, μὲ πρώτη εὐκαιρία, στὴν ἰδιαίτερα πατριδα τοῦ Κρήτη.⁸ Τὰ σχέδιά του ἦσαν μεγαλειόβολα. Λέγεται ὅτι ἤθελε νὰ τυπώσει ἢ νὰ ἀνατυπώσει ὅλα τὰ ἀντικαθολικά βιβλία τῶν παλαιότερων καὶ τῶν συγχρόνων τοῦ ὀρθοδόξων θεολόγων. Γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ ἔγραψε σὲ μερικοὺς καὶ τοὺς κάλεσε νὰ μεταβοῦν στὴν Πόλη.⁹ Λέγεται μάλιστα ὅτι ὁ Μεταξᾶς διέδιδε πῶς σκο-

7. Στις 4.9.1627, πού ἔγραψε ὁ βάλιος (βλ. παραπάνω), ἡ διανομὴ δὲν εἶχε ἀρχίσει ἀκόμη (Evro Layton, ὁ.π.).

8. Γιὰ τὴν τύχη αὐτῶν τῶν ἀντιτύπων θὰ γίνῃ λόγος παρακάτω.

9. ‘Ο Κωνάκης Ρώσσης, παλαιὸς ἀπόφοιτος τοῦ Ἑλληνικοῦ παπικοῦ Κολλεγίου τῆς Ρώμης (Ζαχ. Ν. Τσιρπανλῆς, *Τὸ Ἑλληνικὸ Κολλέγιο*, ὁ.π., σ. 432 - 434), ἀπὸ τοὺς πρωταγωνιστὰς τῶν γεγονότων τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὅταν τὸν Ἰούλιου τοῦ 1628 ἐπέστρεψε στὴ Ρώμη, ὑπέβαλε ἔκθεση γιὰ τὰ διατρέξαντα. Τὸ ἀπόσπασμά της, πού ἔχω ὑπόψη (ἐλήφθη στὴν Propaganda στις 15.9.1628), καὶ πού ἀναφέρεται στὰ πρόσωπα πού εἶχαν σχέση μὲ τὸν Λούκαρη (ταξινομικὰ στοιχεῖα SOCG 288 φ. 588-590), εἶναι γραμμένον, ὡς νομίζω, μὲ τὸ χέρι τοῦ Πανταλέοντος Λιγαριδου, σπουδαστοῦ ἀκόμη τότε στὸ Ἑλληνικὸ παπικὸ Κολλέγιο τῆς Ρώμης (Ζαχ. Ν. Τσιρπανλῆς, *Τὸ Ἑλληνικὸ Κολλέγιο*, ὁ.π., σ. 472-478). ‘Ο Ρώσσης ὑποστηρίζει ὅτι ὁ Λούκαρης καὶ ὁ Μεταξᾶς προγραμματίζαν νὰ τυπώσουν ὅλα τὰ ἀντικαθολικά ἔργα τῶν ὀρθοδόξων καὶ ὁ πατριάρχης ἔγραψε καὶ κάλεσε γι’ αὐτὸ ἐπιφανεῖς θεολόγους συγγραφεῖς : Pretende ristampare tutti i libri antichi scismatici, e però scrissero per tutto con Cyrillo che fussero portati in Constantinopoli. Γιὰ τέτοιες γραπτὲς προσκλήσεις καὶ ἡ παρακάτω μαρτυρία τοῦ Ἱερεμῆ Βαρθαράου.

Γιὰ ἄλλα βιβλία πού προορίζονταν νὰ τυπωθοῦν στὴ Κωνσταντινούπολη ἔχω ὑπόψη κάποιες ἀρχεακτικὲς μαρτυρίες, πού τίς παραθέτω :

Ἐνα, πού διαπραγματευόταν θέμα κατὰ Ἰουδαίων, ἦταν ἔργο τοῦ Παρθενίου Δοξαρά, ἐπισκόπου Κεφαλληνίας καὶ Ζακύνθου, προκατόχου στὸν ἐπισκοπικὸ θρόνον τοῦ Νικοδήμου Μεταξᾶ. ‘Ο Παρθένιος εἶχε ἀγαθὲς σχέσεις μὲ τὴν καθολικὴ ἐκκλησία. Ἀλληλογραφοῦσε μὲ τὴν Propaganda Fide καὶ εἶχε ζητήσει καὶ βιβλίον γιὰ τὴ Σύνοδο τῆς Φλωρεντίας, τυπωμένο στὴ Ρώμη. Σὲ μιὰ τέτοια ἐπιστολὴ του πρὸς τὴν Propaganda (Κεφαλονιά, 20.12.1627· βρίσκεται στὸ ἀρχεῖο της, στὰ ἰταλικά, μὲ στοιχεῖα SOCG 111 φ. 463^r) μιλάει γιὰ τὸ βιβλίον του πού ἐπρόκειτο νὰ τυπωθεῖ στὴν Κωνσταντινούπολη. ‘Ο τότε καθολικὸς ἐπίσκοπος τῶν νήσων αὐτῶν Michele Verolio (Patritius Gauchat, *Hierarchia Catholica medii et recentioris aevi*, vol. 4, Monasterii 1935, σ. 145) ἔγραφε συχνὰ ἐπαινώντας τὸν ὀρθόδοξο ἱεράρχη τῆς περιοχῆς του, ἀπὸ τὸν ὁποῖο εἶχε φιλοξενηθεῖ. Ἐλεγε μάλιστα, ἔτσι τουλάχιστον γράφει ὁ Verolio, ὅτι πολὺ θὰ τὸ ἐπιθυμοῦσε καὶ ὁ ἴδιος ν’ ἀλληλογραφεῖ μὲ τὴν καθολικὴ ἐκκλησία, ἀλλ’ ὅτι φοβόταν μήπως ἡ σχέση αὐτὴ γίνῃ ἀντιληπτή. ‘Ο καθολικὸς ἐπίσκοπος γράφει ἐπίσης γιὰ τὸ ὑπὸ ἐκτύπωση ἔργο τοῦ Δοξαρά, ὁ ὁποῖος ὅμως τοῦ εἶχε ἐκφράσει τίς ἀνησυχίες του μήπως στὴν Κωνσταντινούπολη ὅπου θὰ τυπωόταν τοῦ ἀλλοίωσαν τὸ περιεχόμενο. Τρεῖς σχετικὲς μ’ αὐτὸ τὸ θέμα ἐπιστολὲς

πέυουν ν' αντιμετωπίσουν τή δυτική ἐκκλησία με τὰ ἴδια ὄπλα καί πώς,

τοῦ Michele Verolio πρὸς τὸν προϊστάμενο τῆς Propaganda καρδινάλιο Ludovico Ludovisi, ὅλες ἀπὸ τῆ Ζάκυνθο, εἰς SOCG 111, φ. 464r, 467v (16.1.1628), φ. 465-466 (18.3.1628), καί φ. 470 (8.6.1628).

Γιὰ ἄλλα ἔργα ποῦ θὰ τύπωνε ὁ Λούκαρης ἀντὶ πληροφορίες ἀπὸ τὴν προμηνη-μονευθεῖσα ἐπιστολὴ ποῦ ἔστειλε (27.10.1627) ὁ φιλοκαθολικὸς Παροναξίας Ἱερεμίας Βαρβαρῆγος, κατὰ τὴν ὀλιγοήμερη παραμονή του στὴ Χίο, καθὼς ἀπὸ τὴν Κωνσταντινουπόλη ἐπέστρεψε στὴ Νάξο. Ἐκεῖ, στὸ σπῆτι τοῦ Γεωργίου Κορέσσου, εἶδε τὴν ἐπιστολὴ ποῦ ὁ Λούκαρης ἐκείνη τὴν ἐβδομάδα εἶχε ἀπευθύνει πρὸς τὸν Κορέσσιο καί τὸν καλοῦσε στὴν Πόλη, γιὰ νὰ τυπώσει τουλάχιστον δύο ἔργα του. (Ἄρα, τουλάχιστον τὸ 1627, οἱ σχέσεις τῶν δύο ἀνδρῶν, τοῦ Λούκαρη καί τοῦ Κορέσσου, ἦσαν καλὰς καὶ ὄχι ἐκείνες τοῦ 1635, περὶ τῶν ὁποίων βλ. Κωνστ. Ι. Ἀμάντος, *Τὰ γράμματα εἰς τὴν Χίον κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν, 1566-1822*, Πειραιῶς 1946, σ. 84).

Παραθέτω τὸ σχετικὸ ἀπόσπασμα, ἀπ' αὐτὴ τὴν ἐπιστολὴ τοῦ Βαρβαρῆγου, αὐτολεξεί, λόγω τῶν πολυτίμων πληροφοριῶν ποῦ περιέχει γιὰ τὸ θέμα: «Qui in Scio si troua uno haeretico peruerso e maligno scismatico nomato Georgio Coressi che già un tempo stette maestro della Schola pub[b]lica di Pisa in Toscana, il quale già quindeci anni sono che uenuto d'Italia in Scio (χρήσιμη καὶ αὐτὴ ἡ πληροφορία γιὰ τὸν Κορέσσιο, γιὰ τὸν ὁποῖο δὲν εἶναι γνωστὸ τὸ ἔτος ἐπιστροφῆς στὴ γενέτειρα: βλ. Κωνστ. Ι. Ἀμάντος, *ὁ.π.*, σ. 84) non fa altro esercizio, nè altro é il suo studio che apertamente scriuere et parlare, et insegnare scismi et haereses contra la Chiesa Romana arabbiato cane di modo che insin hora ha composto doi libri, l'uno Theologico nomato, et altro contra Latinos delle differenze de' Greci con Latini, et hora tratta di mandargli in Constantinopoli a stampare con la noua stampa che hanno fatto portare d' Inghilterra il Patriarca Cyrillo con altri suoi adhaerenti, il quale come uiddi una lettera questa settimana, che mi mostrò il sud(et)to haeretico Giorgio Coressi, scriue il Patriarca ad esso, che quanto prima procuri di andare in Constantinopoli a mandare in stampa le sue opere: anziche di più questo sud(et)to Coressi mi chiamò inuitandomi in casa sua l' altro hieri e mostromi un nouo trattato speciale Apologetico che fa contra il Monsig(nor) d' Iconio.»

Ὁ μνημονούμενος στὸ τέλος τοῦ ἀποσπάσματος ἀρχιεπίσκοπος Ἰκονίου εἶναι ὁ φιλοκαθολικὸς Ἰωάννης Ματθαῖος Καρυόφυλλος, παλαιὸς ἀπόφοιτος τοῦ Ἑλληνικοῦ παπικοῦ Κολλεγίου τῆς Ρώμης (*Ζαχ. Ν. Τσιρπανλῆς, Τὸ Ἑλληνικὸ Κολέγιο, ὁ.π.*, σ. 289-292) καί τὸ βιβλίον του, ἐναντίον τοῦ ὁποίου εἶχε συνθέσει μελέτη ὁ Γ. Κορέσσος εἶναι τὸ *Ἀντίρρησις πρὸς Νεῖλον τὸν Θεσσαλονίκης*, δημοσιευμένον τὸ ἴδιον ἐκεῖνο ἔτος στὸ Παρίσι (Em. Legrand, *Bibl. Hell. XVII s. τ. 1*, σ. 216-218).

Ὁ Κορέσσος, βέβαια, δὲν μπορούσε νὰ φαντασθεῖ ὅτι ὁ «ὀρθόδοξος» ἱεράρχης, στὸν ὁποῖον ἐμπιστευόταν τὰ σχέδιά του, θὰ ἔσπευδε, τὴν ἐπόμενη κιόλας ἡμέρα, νὰ τὰ ἀνακοινώσει λεπτομερῶς στὸ κατ' ἐξοχὴν ἀρμόδιο ὄργανο τοῦ ἀντιπάλου στρατοπέδου.

Γιὰ τὸ ἔτοιμο ἔργο τοῦ Κορέσσου Theologico, εἶναι προφανῶς «Τὸ Θεολο-

ἐφόσον οἱ καθολικοὶ ἐξακολουθοῦσαν νὰ κυκλοφοροῦν βιβλία κατὰ τῆς ὀρθοδοξίας, θὰ τύπωναν κι αὐτοὶ βιβλία κατὰ τοῦ καθολικισμοῦ.¹⁰

γικὸν περὶ ἐξοχῆς τῆς ἱερᾶς Θεολογίας» (Κωνστ. Ι. Ἄμαντος, ὁ.π., σ. 87-88), ποὺ ὁ Κορέσσιος τὸ 1631 τὸ ἔστειλε στὸν Κύριλλο Β' τὸν ἐκ Βεροίας, καὶ ἀργότερα στὴ Βενετία, γιὰ νὰ τυπωθεῖ (Κωνστ. Ι. Ἄμαντος, ὁ.π., σ. 90), τὸ ὁποῖον ὅμως, τελικὰ, παρέμεινε ἀνέκδοτο (Γεώργιος Γ. Ζολώτας, Ἱστορία τῆς Χίου..., τ. 3, μέρος πρῶτον, Ἀθήνα 1926, σ. 415).

Ἐντύπωση ἐπίσης μοῦ προκαλεῖ τὸ γεγονός, καὶ σπεύδω ἐδῶ κιόλας νὰ τὸ ἐπισημάνω, ὅτι ὁ Βαρβαρῆγος δὲν γράφει τίποτε γιὰ τὴν τυπωμένη (:) στὰ «βιβλία τοῦ Λούκαρη» ἐργασία τοῦ Γεωργίου Κορεσσίου «Διάλεξις μετὰ τινος τῶν Φράρων» [= Διάλογος περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος], περὶ τῆς ὁποίας βλ. Em. Legrand, *Bibl. Hell. XVII s.*, τ. 1, σ. 241. Γιατὶ ἀπὸ τὸν Ἰούνιο, ποὺ ἔφθασαν τὰ ἀντίτυπα στὴν Κωνσταντινούπολη, μέχρι τὸ τέλος Ὀκτωβρίου, ποὺ γράφει τὴν ἐπιστολὴ αὐτὴ ὁ Βαρβαρῆγος, ὁ ἐπιφανὴς θεολόγος φυσικὸ εἶναι, ὡς συγγραφέας, νὰ εἶχε λάβει ἀπὸ τοὺς πρῶτους ἀντίτυπο ἀπὸ Κωνσταντινούπολη στὴ Χίο, συχνὰ συνδεδεμένες, τότε, μὲ συγκοινωνία. Καὶ τὸ φυσικότερο θὰ ἦταν στὸν καλεσμένο στὸ σπίτι τοῦ Βαρβαρῆγο ὁ Κορέσσιος νὰ ἐδειχνε τὸ φρεσκοτυπωμένο στὸ νέο τυπογραφεῖο ἔργου του. Νὰ ὑποθέσει κανεὶς ὅτι τὸ ἑννέα μῦλις σελίδων δημοσίευμα αὐτὸ τοῦ Κορεσσίου, τὸ ἐνσωματωμένο στὸν τόμο μὲ τὰ διάφορα αὐτοτελῆ «ἀντικαθολικά» δημοσιεύματα, τυπώθηκε στὸ μετὰ ταῦτα δίμηνο χρονικὸ διάστημα ποὺ λειτούργησε τὸ τυπογραφεῖο στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ δὲν ἤρθε ἤδη τυπωμένο ἀπὸ τὴν Ἀγγλία; Ἐπισημαίνω τὸν προβληματισμὸ, ποὺ ἐπιβεβαιώνει ὅσα στὸ Gunnar Hering, ὁ.π., σ. 198, σχολιάζονται, ὅτι δηλαδή, παρὰ τὴν ἀριστη μελέτῃ τῆς Evro Layton γιὰ τὸ τυπογραφεῖο τοῦ Νικοδήμου Μεταξᾶ, ἀκόμη δὲν ἔχει ξεκαθαριστεῖ μὲ βεβαιότητα ποιὰ ἀπὸ τὰ ἔντυπα αὐτὰ ἤρθαν ἔτοιμα ἀπὸ τὴν Ἀγγλία καὶ ποιῶν ἢ ἐκτύπωση πραγματοποιήθηκε στὴν Κωνσταντινούπολη κατὰ τὸ ἐξάμηνο λειτουργίας αὐτοῦ τοῦ τυπογραφείου. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι στὰ «χαρτιά» μου ἔχω δύο-τρεῖς παραπομπές σὲ ἔγγραφα τῆς ἐποχῆς τοῦ ἰδίου αὐτοῦ Βαρβαρῆγου πρὸς τὴν Propaganda Fide, ὅπου δίδονται ἀκριβεῖς πληροφορίες γιὰ τὰ ἔργα ποὺ ἤρθαν τυπωμένα ἀπὸ τὴν Ἀγγλία. Οἱ πληροφορίες του, καὶ ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι οἱ ἐπισκέψεις του κατὰ τίς ἡμέρες ἐκεῖνες στὰ πατριαρχικὰ διαμερίσματα, γιὰ προβλήματα τῆς ἐπισκοπῆς του, ἦσαν συχνές, ἢ δὲ κατασκοπευτικὴ προσοχὴ του δεδομένη, θὰ μᾶς ἦσαν πολύτιμες. Δυστυχῶς δὲν διαθέτω τὴ στιγμὴ αὐτὴ φωτογραφίες ἀπὸ τὰ σχετικὰ ἔγγραφα. Ὅταν θὰ τίς ἔχω, μπορεῖ στὸ μέλλον νὰ ἀναφερθῶ, μὲ κάποιο σημεῖωμα, ἐφόσον ἀπὸ τὴν ἀντιβολὴ προκύψει κάποια διαφορὰ ἀπὸ τὰ παραδεδεγμένα.

10. Αὐτὰ τὰ ἀνέφερε ὁ Κανάκης Ρώσσης στὴν ἐκθεσὴ του, γιὰ τὴν ὁποία ἔγινε λόγος παραπάνω. Κάτι ἀνάλογο εἶχε φαίνεται ἀκούσει κι ὁ Ἱερεμίας Βαρβαρῆγος, ὁ ὁποῖος, σὲ ἐπιστολὴ ποὺ ἀπηύθυνε ἀπὸ Γαλατᾶ (30.8.1627) πρὸς τὴν Propaganda (βρίσκεται στὸ SOCG 111 φ. 225-226), ὑπέδειξε νὰ παρακινήσουν τοὺς τότε ζῶντες στὴ Ρώμῃ λογίους, παλαιούς ἀποφοίτους τοῦ Ἑλληνικοῦ παπικοῦ Κολλεγίου τῆς Ρώμης, Ι. Μ. Καρυόφυλλο, Π. Ἀρκουδίου καὶ Ν. Ἀλεμάνου νὰ συνθέσουν ἔργα σὲ νέα ἑλληνικὴ γλῶσσα, νὰ τὰ τυπώσει ἢ καθολικὴ ἐκκλήσια καὶ νὰ τὰ διαδώσουν στὸ λάο, ὥστε κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο respondano a' libri stampati nouamente contra Latinos et Papolatras di Gregorio Palama Arciu(escou) di Thessalonica, di

Τὰ μετὰ ταῦτα συμβάντα εἶναι λίγο πολὺ γνωστά. Ἐμφανῶς ἡ ἐπίσημη καθολικὴ ἐκκλησία δὲν ἔκαμε ἐνέργειες γιὰ νὰ κλείσει τὸ τυπογραφεῖο αὐτό. Εἶναι παρ' ὅλα αὐτὰ ὑπερβολὴ νὰ ὑποστηρίζεται πῶς ἀπὸ τὴν ἐξέλιξη τῶν γεγονότων ἡ καθολικὴ ἐκκλησία ζημιώθηκε κιόλας, ἐπειδὴ κάποιοι μισσιονάριοι τῆς φυλακίσθηκαν μερικὲς ἡμέρες ἀπὸ τοὺς Τούρκους, μὲ ἐνέργειες τάχα τοῦ Λούκαρη.¹¹ Τὸ τυπογραφεῖο ἔκλεισε ὅχι βέβαια ἀπὸ ἐνέργειες τῶν Τούρκων.

Ξενίζει, παρ' ὅλα αὐτὰ ἡ ἀπόφαση τοῦ Λούκαρη νὰ μὴ συνεχίσει τὴ λειτουργία τοῦ τυπογραφείου, μετὰ τὴν ἐπιστροφή τῶν κατασχεθέντων ἀπὸ τοὺς Τούρκους. Ἦρκεσε, ἄραγε, ἡ συμβουλὴ τοῦ βατλοῦ ὅτι δὲν συνέφερε νὰ ξαναθέσουν σὲ λειτουργία τὸ ἐπιστραφέν τυπογραφεῖο,¹² ὥστε τόσα καὶ τόσα σχέδια νὰ ματαιωθοῦν; Ἡ μήπως ἡ νέα ἐξέλιξη θεωρήθηκε προσφορότερη. Δηλαδή, νὰ ἱκανοποιηθεῖ καὶ ἡ φιλοδοξία τοῦ Μεταξᾶ νὰ γίνεῖ ἐπίσκοπος, τὸ δὲ τυπογραφεῖο νὰ ἐνεργοποιηθεῖ σὲ ἀσφαλέςτερο χῶρο. Στὴν Κεφαλονιά ὅμως δὲν θὰ μπορούσε τὸ πατριαρχεῖο νὰ ἀσκεῖ ἄμεσον ἔλεγχο στὴ λειτουργία του. Οὔτε ὁ νέος τόπος ἦταν ἐλεύθερος γιὰ παρόμοιες δραστηριότητες. Οἱ καθολικοὶ Βενετοὶ κυρίαρχοι δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ μείνουν ἀσυγκίνητοι στὶς καταγγελίες γιὰ ἐκτύπωση βιβλίων ἀντικαθολικῶν.

Μετὰ τὸ κλείσιμο τοῦ τυπογραφείου, ἡ καθολικὴ ἐκκλησία προσπάθησε νὰ ἐμποδίσει τὴ διάδοση τῶν βιβλίων τοῦ Λούκαρη, Τὰ ἀντίτυπα ποὺ ἐστάλησαν στὴν Κρήτη κατέληξαν στὴν πυρά.¹³ Ἐγραψαν στὸν Luca

---

Gennadio Scholario, Patriarca, di Meletio Patriarca Alessandrino, di Maximo Margunio Vescouo di Zirigo e di Gabrielle di Philadelfia che con ordine di questo bon huomo del nostro Patriarcha si stamparono in Inghilterra e si stamperanno ancor qui in Constantinopoli altri noui libri haeretici giachè fece portar la stampa che iui fu. "Ἄς σημειωθεῖ ὅτι, ὡς εἶπαμε, ὅταν ἔγραψε αὐτὴ τὴν ἐπιστολὴ ὁ Βαρβαρῆγος, δὲν εἶχε ἀρχίσει οὔτε στὴν Κωνσταντινούπολῃ ἡ διανομὴ ἀντιτύπων. Αὐτὸς ὅμως ἦταν καλὰ πληροφορημένος γιὰ τοὺς τυπωμένους συγγραφεῖς εἴτε ἀπὸ συζητήσεις στοὺς χώρους τοῦ πατριαρχείου εἴτε ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ βιβλία ποὺ ἀπὸ τοὺς πρώτους προμηθεύθηκαν οἱ φίλοι του ἰησοῦίτες.

11. Βλ. Μάρκος Ν. Ρούσσος-Μηλιδώνης, *Ἰησοῦίτες στὸν ἐλληνικὸ χῶρο (1560-1915)*, Ἀθήνα 1991, σ. 44· πβ. σ. 47-48.

12. Gunnar Hering, *ὁ.π.*, σ. 210.

13. Λέγεται ὅτι ὁ Λούκαρης συνεργάσθηκε μὲ τὸν Ἀγγλο πρέσβη, γιὰ νὰ σταίλει βιβλία στὴν Κρήτη. Ἐτσι ἔγραψε (6.11.1628) ὁ Francesco Molino, διοικητῆς τῆς νήσου, στὸν δόγγ καὶ στὴ γερουσία (R. J. Roberts, *The Greek Press at Constantinople in 1627 and its antecedents*, Λονδίνο, The Bibliographical Society, 1967, σ. 38 — Gunnar Hering, *ὁ.π.*, σ. 211 σημ. 76). Τὰ βιβλία πάντως ἐστάλησαν στὸν φίλο τοῦ Λούκαρη Ἱερεμία Τζαγκαρόλο, ἠγούμενο Ἀγίας Τριάδος τῶν Μουρ-

Cochiglia, στη Messina, που έλεγχε όσα καράβια έφθαναν εκεί από την 'Ανατολή, και του έστειλαν κατάλογο με τους τίτλους των βιβλίων του Λούκαρη, για να έμποδίσει την είσοδο και διάδοσή τους στους italogreci.¹⁴

τάρων (Ζαχαρίας Τσιρπανλής, «Ο Κύριλλος Λούκαρις και η καθολική προπαγάνδα της Ρώμης (1622-1638)», *Κρητολογία*, τχ. 4 (Ίαν.-Ίούν. 1977), σ. 52. 'Η κατάσχεση πρέπει να έγινε ελάχιστες ημέρες πριν από τις 26.10.1628 (πβ. SOCG 114 φ. 359^r, 368^v, όπου ο fra Ambrosio da Napoli έσπευσε, από Candia 26.10.1628, να πληροφορήσει την Propaganda Fide πώς αυτός ήταν ο κύριος συντελεστής της ανακαλύψεως της μυστικής διανομής εκεί των βιβλίων του Λούκαρη). Μετά διήμερο (Candia 28.10.1628· SOCG 114 φ. 351^r, 364^v) ο Livio Gigli, καθολικός επίσκοπος Έδεσσης, βοηθός του λατίνου αρχιεπισκόπου Κρήτης (Patr. Gauchat, *Hierarchia Catholica*, δ.π., σ. 180), ειδοποίησε ότι τα κατασχεθέντα βρίσκονταν στα χέρια του στρατηγού Molino. Τα αυτά περίπου κι ο αρχιεπίσκοπος Luca Stella (Patr. Gauchat, δ.π., σ. 168), από Candia στις 17.11.1628 (SOCG 114 φ. 289^r-291^r· στα φ. 293^r-301^r ανάλυεται το περιεχόμενο των βιβλίων). 'Ο μοναχός στον οποίο είχε αναθέσει ο ήγούμενος να τα διανείμει συνελήφθη (Gunnar Hering, δ.π., σ. 214). 'Ο Molino, αφού, όπως είδαμε, ειδοποίησε τον δόγη και τη γερουσία, έγραψε στον βάλιο να σταματήσει τη διανομή στην πηγή της, δηλαδή στην Κωνσταντινούπολη (R. J. Roberts, δ.π., σ. 38). Για το κάψιμο των αντίτυπων ή πληροφορία είναι μεταγενέστερη (16.7.1629) και προέρχεται από τον Luca Stella (SOCG 114 φ. 323, 328^v).

14. 'Ο καθολικός ιερωμένος Luca Cochiglia υπηρέτησε από χρόνια στη Messina κι έργο του ήταν να εξετάζει στα καράβια που έφθαναν εκεί από την 'Ανατολή, μήπως έφερναν βιβλία ή άλλα που έθιγαν το δόγμα των καθολικών. Είχε μάλιστα για βοηθό του τον έλληνομαθή απόφοιτο του Έλληνικού παπικού Κολλεγίου της Ρώμης 'Ιωάννη Λεονάρδο Πατέ, χιακής καταγωγής, γεννημένος στη Messina (Ζαχ. Ν. Τσιρπανλής, *Το Έλληνικό Κολλέγιο*, δ.π., σ. 330-331). 'Ο Cochiglia έγραψε στην Propaganda (Messina, 30.4.1629· SOCG 1 φ. 363), προσφερόμενος να τους εξυπηρετήσει αν τον χρειασθούν. 'Ο γραμματέας της Propaganda, στο όπισθόφυλλο της επιστολής αυτής, σημείωσε περίληψη της απαντητικής επιστολής που θα του απηύθυναν: Να τους πληροφορήσει αν στην περιοχή που ήλεγχε είχαν σταλεί για να διαδοθούν στους italogreci βιβλία από την Κωνσταντινούπολη, κατάλογο των οποίων θα σημείωναν σε εσώκλειστο χαρτί, ή όποια άλλα που δεν περιλαμβάνονταν στο σημείωμά τους, για τους τίτλους των οποίων ήφειλε να τους πληροφορήσει. 'Ο Cochiglia (Messina, 6.7.1629· SOCG 1 φ. 365· ή επιστολή του συζητήθηκε στη συνεδρίαση των καρδινάλιων στις 19.12.1629· βλ. φ. 366^v): Πρώ τετραμήνου κάποιoi ιησουίτες, που έφθασαν εκεί από την Κωνσταντινούπολη, του είχαν μιλήσει για τέσσερα βιβλία που είχαν τυπωθεί κατά της άρχής του πάπα. Αυτός άμέσως φρόντισε και πρώ τριμήνου παρέλαβε μέσω Χίου αντίτυπα τα όποια διαβίβασε στους Inquisitori του Palermo, για να ενεργήσουν ό,τι έπρεπε. Ένημέρωσε μάλιστα τους αυτούς Inquisitori τόσο για τα όσα είχε ακούσει από τους ιησουίτες για τα βιβλία αυτά όσο και γι' αυτά που αντιλήφθηκε ο έλληνομαθής βοηθός του Λεονάρδος Πατέ διαβάζοντάς τα. 'Ο Cochiglia διαβεβαίωσε τους καρδινάλιους πώς άλλα αντίτυπα δεν είχαν έρθει εκεί ούτε από τα βιβλία του καταλόγου τους ούτε από το τυπωμένο το 1622 στη Βυττεμβέργη, με ενεργειες του Λούκαρη, έργο του Ζαχαρία Γεργανού,

Μετά τὴ διακοπὴ λειτουργίας τοῦ τυπογραφείου στὴν Κωνσταντινούπολη, ὁ Λούκαρης θέλησε νὰ ἀνταμείψει τὸν Μεταξᾶ γιὰ τὶς καλὲς ὑπηρεσίες του καὶ τὸν ἔκαμε τιτουλάριο ἐπίσκοπο Νεαπόλεως. Κατόπιν ὁμοῦς πιέσεων τοῦ ἰδίου τοῦ Μεταξᾶ τὸν προόρισε γιὰ ἀρχιεπίσκοπο Κεφαλληνίας, Ζακύνθου καὶ Ἰθάκης, ὅπου βέβαια θὰ ἐκλεγόταν τελικὰ ἀπὸ τὸν ἐκεῖ κληρο καὶ θὰ ἐξασφάλιζε τὴν ἔγκριση ἀπὸ τὴν κοσμικὴ ἐξουσία τῆς κυρίαρχης Βενετίας.¹⁵

Ὅταν μαθεύτηκε ἡ ἀπόφαση αὐτὴ τοῦ Λούκαρη, οἱ ἀντιδράσεις ὑπῆρξαν ἔντονες ἀκόμη καὶ ἀπὸ μερίδα τῶν ντόπιων ὀρθοδόξων,¹⁶ ποὺ δὲν ἀποκλείεται νὰ ὑποκινήθηκαν καὶ ἀπὸ τὸν Παρθένιο Δοξαρά, κάτοχο τοῦ ἐπισκοπικοῦ θρόνου, ὁ ὁποῖος βέβαια θὰ ὑποχρεωνόταν νὰ παραιτηθεῖ.¹⁷

Χριστιανικὴ Κατήχησις (Ém. Legrand, *Bibl. Hell. XVII s.* τ. 1, σ. 159-160) γιὰ τὸ ὁποῖο ἐπίσης ἐνδιαφερόταν ἡ Propaganda (πβ. μετὰ στοιχεῖα *Lettere Volgari*, v. 3, ἐτῶν 1623-1624, φ. 120^v, περίληψη ἐπιστολῆς τους πρὸς τὸν νούτσιο τῆς Napoli, ποὺ τοῦ ζητοῦσαν νὰ τοὺς προμηθεύσει ἀντίτυπο ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἔκδοση). Ὁ Cochiglia τοὺς ὑποσχέθηκε ὅτι θὰ εἰδοποιούσε ἔγκαιρα ἂν ἀντιλαμβάνονταν στὸ μέλλον κάποια ἀποστολὴ τῶν ἀπαγορευμένων αὐτῶν βιβλίων.

15. Τὸ πατριαρχικὸ σιγίλλιο μετὰ τὸ ὁποῖο προτείνεται γιὰ Κεφαλληνίας-Ζακύνθου φέρει χρονολογία 8.7.1628, ἐνῶ πρὶν ἓνα μῆνα εἶχε ἐκλεγεῖ τιτουλάριος Νεαπόλεως (Κωνσταντῖνος Ν. Σάθας, *Νεοελληνικὴ Φιλολογία*, Ἀθήνα 1868, σ. 280 — Cléobule Tsourkas, *Les débuts de l'enseignement philosophique et de la libre pensée dans les Balkans. Sa vie et l'oeuvre de Theophile Corydalée (1570-1646)*, Θεσσαλονίκη 1967, σ. 57).

16. Ὁ φιλοκαθολικὸς ἱερομόναχος Ἀνθίμος Σκούρτας ἔγραψε ἀπὸ τὴ Ζάκυνθο (15.4.1629) στὴν Propaganda καὶ ζητοῦσε νὰ τὸν διώξουν γιὰτὶ παρανόμως θὰ ἄρπαζε τὸν ἀρχιεπισκοπικὸν θρόνο. Καὶ πρόσθετε γι' αὐτόν: «Ὁὔτος καὶ τὴν τυπογραφίαν ἀπὸ Ἀγγλοβρετανίας μετένεγκεν ἐς βυζάντιον καὶ πλεῖστα τῶν βιβλίων κατὰ τῆς ἁγίας ἀποστολικῆς ρωμαϊκῆς ἐκκλησίας ἐτυπώσατο ὁ δυσσεβῆς» (SOCG 181 φ. 224, 227^v).

17. Φαίνεται ὅτι ἡ ἐκλογὴ ἔγινε δύο φορές. Ἡ πρώτη τὸ 1628, μετὰ ταυτόχρονη παραίτηση τοῦ Δοξαρά, ὁ ὁποῖος ἀποσύρθηκε σὲ μοναστήρι. Τὸν Δεκέμβριο τοῦ ἰδίου ἔτους ὁ Λούκαρης ὑποχρεώθηκε νὰ τὴν ἀκυρώσει, καὶ ἀκολούθησε ἐκλογὴ τοῦ Δοξαρά ὡς ἀρχιεπισκόπου, μετὰ ὑπ' αὐτὸν ἐπίσκοπο τὸν Μεταξᾶ. Τελικὰ ὁ Δοξαράς παρατήθηκε στὶς 28.9/8.10.1629 καὶ ὁ κληρὸς ἐξέλεξε τὸν Μεταξᾶ (Gunnar Herring *ὁ.π.*, σ. 211 σημ. 78). Στὴν πρώτη ἐκλογὴ βρισκόταν στὴν Κεφαλονιά καὶ ὁ Michele Verolio, ὁ ὁποῖος πληροφορήθηκε γι' αὐτὴν τὴν Propaganda μετὰ ἐπιστολὴ του (Zante 10.12.1628· SOCG 114 φ. 363-364). Γράφει ὅτι ἡ πλούσια οἰκογένεια τοῦ Μεταξᾶ ξόδευσε πολλὰ χρήματα γι' αὐτὴ τὴν ἐκλογὴ καὶ παραπονεῖται ποὺ ὁ Βενετὸς προβλεπτικῶς ὑποστήριξε τὸν Μεταξᾶ. Ἐντύπωση πάντως προκαλεῖ ἡ πληροφορία ὅτι ὁ Μεταξᾶς ἀπὸ τότε εἶχε σκοπὸ νὰ μείνει 4-5 χρόνια Κεφαλληνίας-Ζακύνθου καὶ ὕστερα θὰ πήγαινε στὴ Βενετία γιὰ νὰ ἐκλεγεῖ Φιλαδελφείας. Τὸ σχετικὸ ἀπόσπασμα τοῦ Verolio ἀπὸ τὸ φ. 363^r: «Mi ritrouai in Cef(aloni)a nella sua elettione, dopoi

‘Ο φίλος του Michele Verolio ἔσπευσε νὰ καλέσει τὴν Propaganda Fide νὰ φροντίσουν ἀπὸ τὴ Ρώμη νὰ ματαιώσουν τὴν ἐκλογὴ ἢ νὰ μὴν ἐπικυρωθεῖ ἀπὸ τὴ Βενετία, γιατί ἂν τελικὰ πραγματοποιοῦνταν, ὁ καθολικισμὸς ἔμελλε νὰ ὑποστῇ στὰ Ἑπτάνησα μεγάλη ζημιὰ. ‘Ο ἐπίσκοπος, Βενετὸς κι ὁ ἴδιος στὴν καταγωγὴ, παρόμοιες προτροπὲς ἀπηύθυνε καὶ πρὸς τὴν κυβέρνησιν τῆς πατρίδος του. Παράβαλε τὴ φράση τῆς προαναφερθείσης ἐπιστολῆς του: «Io ho auuertito chi doueueo che non si permettino nouità».

Στὶς πρῶτες ἐπικοινωνίες ποὺ εἶχε ὁ Μεταξᾶς μετὰ τὸν καθολικὸ ὁμολογὸ του, ἔφρασε στὰ Ἑπτάνησα, προσπάθησε νὰ δώσει κάποιες ἐξηγήσεις γιὰ τὰ βιβλία τοῦ Λούκαρη, γιὰ τὰ ὁποῖα κι ὁ ἴδιος εἶχε παίξει πρωτεύοντα ρόλο. Τοῦ εἶπε πῶς δὲν τυπώθηκαν γιὰ νὰ θίξουν τὴν καθολικὴ ἐκκλησία καὶ τὸν ἀρχηγό της, ἀλλὰ γιὰ νὰ δείξουν τὸ μεγαλεῖο τῆς ὀρθοδοξίας.¹⁸ Ἡ δικαιολογία βέβαια, ποὺ ἦταν ὀπωσδήποτε ἀφελής, δὲν ἤρκεσε γιὰ ν’ ἀλλάξουν οἱ κύκλοι τῆς Ρώμης γνώμη γι’ αὐτόν, τὸν ὁποῖο εἶχαν κατατάξει στὴν ἴδια λίστα ποὺ εἶχαν ἐγγράψει κι ἓναν ἄλλο σφοδρὸ πολέμιο τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας, τὸν Θεόφιλο Κορυδαλό.¹⁹

hauer fatto far la rinontia al n(ost)ro Vescouo uecchio, che riprendendole io dopoi mi rispose che poteuo io fare con q(ues)ta mala spina? La rinontia e l' elettione fu in un' istesso tempo. non esser altri religiosi che prettendeuano, bisognò ch' ogn' un cedesse. fù solo balottato, e solo restò. furono laici da parenti che sono li primi tutti della città, ricchi, nelle mani de' quali stà il negotio dell' una pascarina. trionfi grandi, con concorso de' cittadini e popolo. hanno speso più di 600 reali grossi di Spagna che essendo portato in Sedia eminente, gettaua danari. L' Arcivescovato le coste più de 6000. e giouane di grande prettendenza uano al possibile. nella prima messa che cantò solenne, lesse molti ordini. a tutti li religiosi suoi diede da mangiare, e alloggiò doi e tre giorni a molti prima de l'elettione che passauano da 200 religiosi. scriuo questo per notificarle la spesa e grandezza di costui. mi fù detto che prettenda molto più, di uoler star qui 4 o 5 anni, e procurar d'andarsene a Venetia a S. Giorgio de' Greci e farsi la Metropolita. io fugirò di ritrouarmi oue egli si ritroui, che son certo ch' egli prettenderà il luogo per il titolo c' ha di Arciuescouo, e lo prettenderà molto più, perché l' Ill(ustrissi)mo S(igno)r Prou(edito)re gentilho mo che s'accomoda ai commodi, e benefitii, le diede il luogo sopra di sé. mentre egli non uenghi nelle nostre chiese con occasione dell' acclamationi, io non mi ritrouaro oue egli si possi ritrouare. io ho auuertito chi doueueo che non si permettino nouità. Il uecclio Vescouo s'è ritirato a seruire un Monastero di Caloiere.

18. Le grandezze della Chiesa Greca. Ἡ πληροφορία στὴν προμνημονευθεῖσα, ἀπὸ 10.12.1628, ἐπιστολὴ τοῦ Verolio.

19. Στὸ ὀπισθόφυλλο τῆς ἴδιας ἐπιστολῆς τοῦ Verolio, ποὺ τὴν συζήτησαν οἱ

Στην Κεφαλονιά ο Μεταξάς κουβάλησε και τὰ τυπογραφικά σύ-
νεργα πού είχε φέρει από τὴν Ἀγγλία, ὅσα τουλάχιστον τοῦ ἐπεστράφη-
σαν ἀπὸ τοὺς Τούρκους μετὰ τὴν κατάσχεσή τους. Λέγεται ὅτι προτοῦ
φύγει τοῦ ζητήθηκε νὰ τὰ πουλήσει στὴν Κωνσταντινούπολη κι ὅτι αὐτὸς
ἀρνήθηκε.²⁰ Ὅπως δὴ ποτε ἡ μεταφορὰ τους στὴν πατρίδα τοῦ νέου ἐπι-
σκόπου δὲν μπορεῖ νὰ εἶχε ἄλλο σκοπὸ παρὰ μόνον σχέδιο ἐπαναλειτουργίας
τοῦ τυπογραφείου σὲ περιοχὴ πού δὲν ἐπηρεαζόταν ἀπὸ τοὺς Τούρκους.
Ἡ πληροφορία μάλιστα, πού προέρχεται ἀπὸ σύγχρονη πηγὴ, πὼς ἐκτὸς
ἀπὸ τὰ σύνεργα ὁ Μεταξάς εἶχε φέρει μαζί του στὴν Κεφαλονιά καὶ τὸν
Γερμανὸ τυπογράφου, πού εἶχε δουλέψει στὴν Κωνσταντινούπολη,²¹ ἐνισχύει
τὴν ἄποψη γιὰ ὑπαρξὴ τέτοιων σχεδίων.

Τὸ πρόβλημα ἡμῶς εἶναι κατὰ πόσο τὸ τυπογραφεῖο αὐτό, πού στή-
θηκε στὴν ἰδιαίτερη πατρίδα τοῦ Μεταξᾶ, κατέστη δυνατὸν νὰ τεθεῖ ποτὲ
σὲ οὐσιαστικὴ λειτουργία. Ὑπάρχουν βέβαια διάφορες καταγγελίες τῆς
ἐποχῆς, ἰδιαίτερα τῆς πρώτης τριετίας παραμονῆς τοῦ Μεταξᾶ στὴν
Κεφαλονιά, πὼς δηλαδὴ ὁ Μεταξάς συνέχιζε νὰ τυπώνει καὶ ἐκεῖ ἀντι-
καθολικὰ βιβλία. Προέρχονταν τόσο ἀπὸ τοὺς ξεσηκωμένους ὀρθόδοξους
ἐχθροὺς του τοῦ ἀρχοντολογίου τῆς Ζακύνθου²² ὅσο κι ἀπὸ τὸν δηκτικὸ
ἐτερόδοξο ἐπίσκοπο τῆς περιοχῆς. Ὁ Verolio μάλιστα εἶχε γράψει στὴν

καρδιναῖοι στὴν 108η συνεδρίασή τους στίς 7.4.1629, σημείωσαν ὅτι καὶ οἱ δύο,
Κορυδαλὸς καὶ Μεταξάς, ἦσαν φίλοι τοῦ Λούκαρη κι ὅτι μέσω αὐτῶν ὁ Κύριλλος
εἶχε τυπώσει στὸ Λονδίνο βιβλία γιὰ νὰ τὰ διαδώσει στὴν Ἑλλάδα. Ἐπισημαίνουν
τὴν ἀπὸ τότε φιλοδοξία τοῦ Μεταξᾶ νὰ γίνε ἀργότερα Φιλαδελφείας. Τελικὴ ἀπό-
φαση ἦταν νὰ διαβιβάσουν στὸ γραφεῖο τῆς Ἱερᾶς Ἐξετάσεως σὲ ἀντίγραφο τὴν
ἐπιστολὴ τοῦ καθολικοῦ ἐπισκόπου Ζακύνθου. Ἀντιγράφω ἀπὸ τὰ Acta τὴν ἀπό-
φαση αὐτὴν : Ref(eren)te Ill(ustrissimo D(omino) Card(inali) S(ancti) Sixti
I(ite)ras Ep(iscop)ij Zacynthi de Theophilo Coridali et Nicodemo Metaxa
Graecis solemn(i) eiusdem Metaxa promotione ad Ep(iscop)iatum Cephaloniae
et Zacynthi illiusque intentione se post aliquot annos Venetias transferendi
Sac(ra) Cong(regati)o intelligens hos duos Graecos esse praecipuos Cyrilli
amicos eorundem opera eundem Cyrillum libros schismaticos Londini Angliae
impressos per Graeciam disseminare copiam literarum praefati Ep(iscop)ij
Zacynthi iussit mitti ad S(anctum) Officium. (Acta, vol. 6, ann. 1628-1629,
257v-258r).

20. Ἡ πληροφορία ἀπὸ ἐπιστολὴ τοῦ βαίλου (19.8.1628). Ἐνδιαφερόταν νὰ τὸ
ἀγοράσει ὁ Γερμανὸς πρέσβης (Evro Layton, ὁ.π., σ. 152).

21. Ἀπὸ ἐπιστολὴ τοῦ Verolio (22.1.1632), γιὰ τὴν ὁποία βλέπε παρακάτω.
Γερμανὸς ἢ Ὀλλανδὸς (= Dutsch), ὁ τυπογράφος δὲν ἔφυγε πάντως ἀπὸ τὴν Κων-
σταντινούπολη γιὰ τὴν πατρίδα του, ὅπως ὑποθέτει ὁ Roberts, ὁ.π., σ. 39.

22. Γιὰ τοὺς ἐχθροὺς τοῦ ἀρχοντολογίου βλ. Κωνστ. Σάθας, ὁ.π., σ. 284.

Propaganda πώς ο Μεταξάς, για να παραπλανήσει τις άρχες και την καθολική εκκλησία, στα βιβλία που τύπωνε στην Κεφαλονιά έβαζε ψευδοτόπο εκδόσεως την Άγγλία.

Άπο τις σχετικές μελέτες που έγρόφησαν μετά ταύτα γι' αυτό το θέμα, δέν λαμβάνονται υπόψη βέβαια όσες άσθήρικτα βεβαιώνουν ότι το τυπογραφείο του Μεταξά τύπωνε στην Κεφαλονιά βιβλία μέχρι το θάνατό του (1646).²³ Άποψη τών περισσότερων είναι ότι κάποιες προσπάθειες μπορεί και να έγιναν,²⁴ όπότε οι σύγχρονες καταγγελίες να μήν ήσαν έντελώς άβάσιμες και συκοφαντικές. Έφόσον όμως μέχρι σήμερα δέν βρέθηκε κάποιος έντυπο, άναμφισβήτητα προερχόμενο από το τυπογραφείο αυτό τής Κεφαλονιάς, δέν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι για ούσιαστική λειτουργία του και παραγωγή βιβλίων. Άλλωστε ήσαν τόσα τά άλλα προβλήματα που ο Μεταξάς είχε ν' άντιμετωπίσει στην Κεφαλονιά την πρώτη τριετία τής εκει παραμονής του, ώστε και άν άκόμη μέσα στα σχέδιά του ήταν ή λειτουργία ενός τέτοιου τυπογραφείου, είναι άμφίβολο άν είχε τις προϋποθέσεις να τó πράξει.²⁵

Πέρασαν 34 όλόκληρα χρόνια μετά τή βραχύχρονη λειτουργία στην Κωνσταντινούπολη του τυπογραφείου τών Λούκαρη-Μεταξά. Οι δύο

23. Πβ. Διονύσιος Π. Καλαγερόπουλος, *Η τυπογραφία εν Έπτανήσφ*, Άθήνα 1946, σ. 2, όπου υποστηρίζεται πώς ή εκτύπωση συνεχιζόταν μέχρι τόν θάνατο του Μεταξά, που συνέβη τó έτος 1664.

24. "Όπως για τήν όλόκληρωση τής εκτύπωσης τής εργασίας που τυπωνόταν τήν ήμέρα τής βίαιης από τούς Τούρκους διακοπής τής λειτουργίας του τυπογραφείου στην Κωνσταντινούπολη. Γιατί, πράγματι, ο Antonio Pisani, στην έκθεση που υπέβαλε τó 1632 στη Βενετική γερουσία (γι' αυτή τήν έκθεση βλέπε παρακάτω) γράφει πώς βρήκε στο τυπογραφείο του Μεταξά, εκτός από βιβλία, και κασόνια με τυπωμένα χαρτιά.

25. Φαίνεται ότι τά περι λειτουργίας του τυπογραφείου αυτού και στην Κεφαλονιά υποστηρίχθηκαν τελευταία και στη διδακτορική διατριβή, δακτυλογραφημένη, του Demetrios Grammatikos, *Leben und Werk von Nikodemus II Metaxas. Die erste griechische Druckerei in Konstantinopel und auf Kephallonia*, Mainz 1988. Δέν είχα τήν εύκαιρία να ιδώ αυτή τή μελέτη, για τήν όποια συζήτησα με τόν καθηγητή Gunnar Hering, ο όποιος παραπέμπει σ' αυτήν συχνά στην προηγουμένη μελέτη του για τó Οικουμενικό Πατριαρχείο και τήν ευρωπαϊκή πολιτική τήν εποχή του Λούκαρη. Καί αυτός, και μετά τήν εργασία του D. Grammatikos, επιμένει (G. Hering, *ό.π.*, σ. 210 σημ. 74) ότι άν δέν βρεθεί τεκμήριο γι' αυτήν τήν τυπογραφία, δηλαδή κάποιου βιβλίου, δέν είναι δυνατόν να υποστηρίξουμε ότι τó τυπογραφείο αυτό τέθηκε σε ούσιαστική λειτουργία στην Κεφαλονιά. Παρόμοια θέση άναμονής και σε παλαιότερα δημοσιεύματα. Βλ. R. J. Roberts, *ό.π.*, σ. 39-40, Αικατερίνη Κουμαριανού, Λουκία Δρούλια, Evro-Layton, *Τό ελληνικό βιβλίο (1476-1830)*, Άθήνα, Έθνική Τράπεζα τής Ελλάδος, 1986, σ. 291.

πρωταγωνιστές είχαν ήδη πεθάνει. Ἀκριβῶς τότε διαβιβάσθηκε στην Propaganda μιὰ ἐπιστολή, στήν ὁποία γράφεται ὅτι βρέθηκε μιὰ ἀρκετὰ σημαντική ποσότητα ἀντιτύπων ἀπό τὰ ἀντικαθολικά βιβλία πού εἶχαν τυπωθεῖ στήν Κωνσταντινούπολη (sic) τόν καιρὸ τοῦ Λούκαρη.²⁶ Ὁ ἐπιστέλλων, ὁ ὁποῖος ὑποστήριζε πῶς ἦταν τέκνο πιστὸ τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας, ἀν καί, προφανῶς, ὀρθόδοξος τὸ δόγμα, γράφει ὅτι ἐνδιαφέρθηκε γιὰ τὰ βιβλία αὐτά, ἐπειδὴ δὲν ἀνεχόταν νὰ κυκλοφοροῦν ἔντυπα πού ὕβριζαν τὴν καθολικὴ ἐκκλησία καὶ τὸν πάπα καὶ ν' ἀναγινώσκονται ἀπὸ τοὺς ἐχθροὺς τοῦ καθολικισμοῦ. Γι' αὐτὸ ἔπεισε τοὺς πωλητές, οἱ ὁποῖοι εἶχαν βρεῖ κιόλας πελάτη (μουστερή), νὰ μὴν τὰ διαθέσουν ἀλλοῦ. Τοὺς ὑποσχέθηκε πῶς ἐντὸς τακτῆς προθεσμίας λίγων μηνῶν θὰ ἔβρισκε αὐτὸς τὸ ἀπαιτούμενο ποσὸ τῶν 600 ρεαλίων σὲ μετρητά, γιὰ νὰ τὰ ἀγοράσει ὅλα. Σκοπὸ εἶχε τότε, γράφει στὸν ἀποδέκτη τῆς ἐπιστολῆς του, νὰ πάρει αὐτὰ τὰ βιβλία νὰ τὰ κάψει, «δηὰ νὰ τα γαλομε ἀπο τη μεσι».

Ὁ γραφέας τῆς ἐπιστολῆς ἦταν ἱερομόναχος καὶ ὀνομαζόταν Γρηγόριος Κιγάλας. Δὲν κατάφερα νὰ βρῶ γι' αὐτὸν ἄλλες πληροφορίες ἀπὸ ἀρχαιολογικὴ ἢ ἐντυπη πηγή. Ἀπὸ τὴν ἐπιστολή του φαίνεται πῶς ἦταν ὀλιγογράμματος καὶ ὀρθόδοξος φιλοκαθολικός. Προφανῶς ἦταν γόνος τῆς κυπριακῆς οἰκογενείας, τῆς ὁποίας μέλη τὸν ἴδιον αἰῶνα εἶχαν σημαντικὴ ἐκκλησιαστικὴ καὶ ἄλλη δραστηριότητα.

Πρῶτος παραλήπτης τῆς ἐπιστολῆς ἦταν ὁ Συμεὼν Λάσκαρης, ὁ φερόμενος ὡς ὀρθόδοξος ἀρχιεπίσκοπος Δυρραχίου, ὁ ὁποῖος τὸν καιρὸ ἐκεῖνο βρισκόταν στὴ Χιμάρα ἐπικεφαλῆς ἱεραποστολῆς, μὲ ἄλλα τρία πρόσωπα, πού πρὸ ἐξαμήνου εἶχαν σταλεῖ ἐκεῖ ἀπὸ τὴν καθολικὴ ἐκκλησία, γιὰ νὰ προσπαθήσουν νὰ προσηλυτίσουν στὸν καθολικισμό τὸς ὀρθόδοξους κατοίκους τῆς περιοχῆς.²⁷

26. Διάχυτη καὶ τότε ἡ ἐντύπωση ὅτι τὰ βιβλία τοῦ Λούκαρη εἶχαν τυπωθεῖ στήν Κωνσταντινούπολη. Βέβαια οἱ καλῶς πληροφορημένοι καρδινάλιοι, ὅπως εἴπαμε προηγουμένως, ἔγραψαν γιὰ τὰ βιβλία αὐτά Londini Angliae impressos.

27. Ὁ Συμεὼν Λάσκαρης, τυχοδιωκτικὴ προσωπικότητα πού εἶχε καταφύγει μὲ τὴν οἰκογένειά του στὴ Δύση, ἦταν κρητικῆς καταγωγῆς. Τὸ πραγματικὸ οἰκογενειακὸ του ὄνομα ἦταν Παπαδόπουλος καὶ τὸ ἄλλαξε γιὰ λόγους ἐντυπωσιασμοῦ. Λέγεται ὅτι εἶχε προσηλυτίσει στὸν καθολικισμό τὸν Ἁθανάσιο Β' Μουζάκη, ἀρχιεπίσκοπο Ἀχρίδος, ὁ ὁποῖος τὸν χειροτόνησε ἀρχιεπίσκοπο Δυρραχίου. Ἐπέστρεψε στὴ Ρώμη ἀκολουθούμενος ἀπὸ κάποιους Χιμαριῶτες, οἱ ὁποῖοι ἔπεισαν τοὺς ἐπιτελεῖς τῆς Propaganda νὰ ἐπαναλάβουν τὴν ἱεραποστολὴ στὴν περιοχὴ τους, πού εἶχε διακοπεῖ ἀπὸ τὸν καιρὸ τοῦ Νεόφυτου Ροδινοῦ. Πράγματι ὁ Λάσκαρης ὀρίσθηκε ἐπικεφαλῆς τῆς νέας ἀποστολῆς στὴν ὁποία συμμετεῖχαν οἱ ἀπόφοιτοι τοῦ Ἑλληνικοῦ παπικοῦ Κολλεγίου τῆς Ρώμης Ἄνδρέας Στανίλας, Ὀνούφριος Κωνσταντίνης καὶ

Κι ἐνῶ ἡ ἐπιστολή φέρει ἀκριβῆ χρονολογία, δὲν ἀναφέρει τόπο ἀποστολῆς. Ἡ παράλειψη εἶναι σημαντικὴ γιὰ τὴν περίπτωσή. Ἐκ τῆς φράσης τοῦ Κιγάλα «εἰς κάποιον βηβληα» θὰ γνωρίζαμε τοῦ ἀκριβῶς βρισκόνταν τότε τὰ ἀντίτυπα τοῦ Λούκαρη.

Τὰ συμφραζόμενα μόνο ἀλλὰ καὶ κάποιες ἄλλες σκέψεις μὲ κάνουν νὰ πιστεύω ὅτι τὰ βιβλία αὐτὰ βρισκόνταν στὴν Κέρκυρα, ἀπὸ ὅπου ὁ Κιγάλας ἀπηύθυνε τὴν ἐπιστολή του. Ἐκ τῆς Κέρκυρα ὁ Λάσκαρης εἶχε περάσει δύο τουλάχιστον φορές τὰ περασμένα χρόνια κι ἄλλη μία φορὰ πρὸ ὀλίγων μηνῶν, κατευθυνόμενος μὲ τοὺς συντρόφους του πρὸς τὴ Χιμάρα. Κατὰ τὶς διελεύσεις αὐτὲς θὰ γνωρίστηκαν οἱ τῆς ἀποστολῆς μὲ τὸν Κιγάλα, ἐφόσον μάλιστα ὅλοι τους εἶχαν κοινὸ γινώρισμα τὴν κάλπικη ὁρθόδοξη ιδιότητα καὶ τὴν ἀφοσίωσή τους στὴν καθολικὴ ἐκκλησία καὶ τὸν πάπα.

Ἄν ὁ Κιγάλας βρισκόταν σ' ἄλλη ἀπομακρυσμένη ἀπὸ τὸν παραλήπτη περιοχή, στὴν Κωνσταντινούπολη ἢ σὲ πούμπε, νομίζω ὅτι θὰ διάλεγε ἄλλον παράγοντα τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας γιὰ ν' ἀπευθυνθεῖ, παράγοντα εὐρισκόμενον πλησιέστερα, ἐπειδὴ ἡ προθεσμία ποὺ εἶχε νὰ παραδώσει τὰ χρήματα ἦταν περιορισμένη. Ἡ ἄφιξη, τότε, τῶν ἐπιστολῶν στὸν προορισμὸ τους ἐβράδυνε πολὺ. Κάποιες φορές χρειάζονταν καὶ μῆνες. Πόσο μᾶλλον στὴν ἐπαρχία Χιμάρας, τόπο ἀπομονωμένο τὴν ἐποχὴ ἐκείνη. Μόνο μὲ τὴν κοντινὴ Κέρκυρα ὑπῆρχε μὲ βάρκες συχνὴ ἐπικοινωνία ἐκατέρωθεν.

Ἄλλη ἐνδειξὴ γιὰ τὸν τόπο ἀποστολῆς ἢ πληροφορία τοῦ Κιγάλα στὴν ἐπιστολή ὅτι γιὰ τὰ βιβλία τοῦ Λούκαρη εἶχε μιλήσει καὶ στὸν ἐκεῖ μοναχὸν. Προφανῶς πρόκειται γιὰ τὸν καθολικὸ ἐπίσκοπο Κερκύρας, ποὺ ἦταν τότε ὁ Carlo Labia.²⁸ Παρακαλοῦσε μάλιστα τὸν Λάσκαρη νὰ γράψει κι αὐτὸς στὸν Labia, γιὰ νὰ ἐνδιαφερθεῖ νὰ βρεθοῦν τὰ χρήματα

²⁸ Ἀθανάσιος Κωνσταντῆς ἢ Καλημέρας, ὡς βοηθός. Ἐφθάσαν στὴν περιοχή τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1661, ἀφοῦ πρῶτα στάθμευσαν μερικὲς ἡμέρες στὴν Κέρκυρα. Ἡ μετὰ ταῦτα ἀνάρμωση συμπεριφορὰ τοῦ Λάσκαρη τὸν ἔφερε σὲ σύγκρουση μὲ τὰ ἴδια τὰ μέλη τῆς ἱεραποστολῆς. Τελικὰ ἡ καθολικὴ ἐκκλησία ἐξετέθη ἀπὸ τὴς ἀπρέπειες τοῦ φιλόδοξου Λάσκαρη καὶ ἡ Propaganda διέκοψε τὶς σχέσεις μαζί του. Γιὰ τὸν Λάσκαρη καὶ τὴν ἱεραποστολή του στὴ Χιμάρα βλ. Nilo Borgia, *I monaci Basiliani d'Italia in Albania. Appunti di Storia Missionaria - Secoli XVI-XVIII*, Ρώμη 1935, σ. 57-79, καὶ Θωμᾶς Ι. Παπαδόπουλος, «Ἱεραποστολὴ τῆς Χιμάρας. Συμβολὴ στὴν ἱστορία τῆς Βορείου Ἠπείρου (17ος-18ος αἰ.)», ἀνάτ. Βόρειος Ἠπειρος-Ἅγιος Κοσμάς ὁ Αἰτωλός. Πρακτικὰ Ἀ' Πανελληνίου Συνεδρίου (Κόνιτσα 22-24 Αὐγ. 1987), Ἀθήνα 1988, σ. 452-457.

28. Partitius Gauchat, *Hierarchia Catholica*, ὁ.π., σ. 164.

ν' αγορασθῶν τὰ βιβλία. Ἄν οἱ δύο περιοχές ἀπείχαν πολύ, γιὰ τὴ διπλὴ αὐτὴ ἀλληλογραφία θὰ χρειαζόταν χρόνος πολὺς καὶ δὲν θὰ πρότεινε ὁ Κιγάλας κάτι τέτοιο, ἐπειδὴ πιεζόταν ἀπὸ τὴν προθεσμία.

Ἄπορία ἐπίσης προκαλεῖ ἡ εὕρεση τόσων πολλῶν ἀντιτύπων ἀπὸ τὰ βιβλία τοῦ Λούκαρη 34 ὁλόκληρα χρόνια μετὰ τὴν πρώτη ἐκείνη διανομὴ τους στὴν Κωνσταντινούπολη. Εἶναι γνωστὸ πὼς ὅταν στὶς ἀρχὲς Ἰουλίου 1627 ἐκτελωνίσθησαν τὰ πράγματα πού ὁ Μεταξᾶς εἶχε φέρει ἀπὸ τὴν Ἄγγλία, ὁ Λούκαρης ἄρχισε μετὰ λίγο καιρὸ τὴ διάθεση τῶν τυπωμένων ἤδη βιβλίων. Λέγεται ὅτι τὶς δέκα πρῶτες ἡμέρες στὴν Κωνσταντινούπολη μόνο ἀπὸ τὸ «Κατὰ Ἰουδαίων» διετέθησαν περισσότερα ἀπὸ 3.000 ἀντίτυπα.²⁹ Ἀντίτυπα ἐστάλησαν καὶ στὴν Κρήτη, γιὰ τὴν κατάληξή τῶν ὀπείων ἤδη ἔγινε λόγος,³⁰ ἀλλ' ἀσφαλῶς καὶ σὲ ἄλλα μέρη, πού ἀπευθείας ἐπικοινωνοῦσαν μὲ τὴν πρωτεύουσα, ὅπως τὴ Χίο, τὴ Σμύρνη κτλ. Μετὰ τὸ κλείσιμο τοῦ τυπογραφείου, ἀναχωρώντας γιὰ τὴν Κεφαλονιά, ὁ Μεταξᾶς πρέπει νὰ πῆρε ἀρκετὰ ἀντίτυπα μαζί του.³¹ Πιθανολογῶ πὼς θὰ ἦταν αὐτὰ πού θὰ βρισκόνταν στοιβαγμένα πλάι ἢ μέσα στὸ στημένο τυπογραφεῖο τῆς Κεφαλονιάς, τὰ ὁποῖα ὀρθῶς οἱ ἄνθρωποι τοῦ Μεταξᾶ ἔλεγαν στοὺς κατασκόπους πληροφοριοδότες τοῦ καθολικοῦ ἐπισκόπου πὼς ἦσαν τυπωμένα στὴν Ἄγγλία, κι αὐτὸς, γιὰ νὰ μεγεθύνει τὸν κίνδυνο πού διέτρεχε ὁ καθολικισμὸς ἀπὸ τὸν προστατευόμενο τοῦ Λούκαρη, διαβίβαζε στὴ Ρώμη τὴν πληροφορία ἀλλοιωμένη, ὅπως τὸν ἐξυπηρετοῦσε, πὼς δηλαδή ὁ Μεταξᾶς, γιὰ νὰ τοὺς ἐξαπατᾷ, στὰ βιβλία τὰ ἀντικαθολικὰ πού τύπωνε στὴν Κεφαλονιά ἔβαζε γιὰ τόπο ἐκτυπώσεως τὴν Ἄγγλία.

Ἄπὸ τὶς καταγγελίες καὶ τὸ σάλιο πού εἶχε προκληθεῖ ἐναντίον τοῦ Μεταξᾶ δόθηκε ἐντολὴ στὸν Antonio Pisani νὰ μεταβεῖ ἐπιτόπου γιὰ νὰ

29. Georg Hofmann S. J., *Griechische Patriarchen und Römische Päpste... IIe Patriarch Kyrillos Lukaris* (Orientalia Christiana, τ. XV-1, Μάιος 1929), σ. 67-68 —Πβ. Ζαχ. Τσιρπανλής, *Ὁ Κύριλλος Λούκαρις*, ὁ.π., σ. 54.

30. Ἐν τούτοις κάποια ἀντίτυπα εἶχαν ἤδη διανεμηθεῖ, ὅταν ἔγινε ἡ κατάσχεση τῶν ὑπολοίπων. Ὁ διοικητὴς Χανίων ζήτησε ἀπὸ τὸν ἡγούμενο Ἄγ. Τριάδος Ἱερεμία Τζαγκαρόλο νὰ τοῦ ἀποκαλύψει τὰ πρόσωπα πού ἤδη εἶχαν προμηθευθεῖ ἀντίτυπα (R. J. Roberts, ὁ.π., σ. 39).

31. Ἀκριβῶς πόσα δὲν γνωρίζουμε. Ἀόριστα μιλοῦν γιὰ ἀρκετὰ ἀντίτυπα καὶ ἄλλοι μελετητὲς (Ζαχ. Τσιρπανλής, *Ὁ Κύριλλος Λούκαρις*, ὁ.π., σ. 53, Γ. Δ. Μπῶκος, ὁ.π., σ. 10). Ἄν μάλιστα, ὡς εἶδαμε, ὁ ἀπὸ τὴν Κρήτη διοικητὴς ἔγραψε στὸν βάλιο νὰ ἐμποδίσαι τὴ διάθεση ἀντιτύπων ἀπὸ τὴν πηγὴ τους, δηλαδή τὴν Κωνσταντινούπολη, ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀντιτύπων πού πῆρε ὁ Μεταξᾶς μπορεῖ καὶ νὰ περιελάμβανε, ἂν ἔχι ὅλα, τουλάχιστον τὰ περισσότερα ἀδιάθετα, γιὰ νὰ τὰ μεταφέρει σὲ περιοχὴ ὅπου ἡ διάθεση δὲν ἦταν ἀπαγορευμένη.

ἐξακριβώσει τί τέλος πάντων συνέβαινε. Ἄν κατανοῶ καλά τὰ κάπως γριφώδη λόγια μιᾶς ἐπιστολῆς πού στίς 22.1.1632 ὁ Verolio ἀπηύθυνε πρὸς τὴν Propaganda (τὸ σχετικὸ τῆς ἀπόσπασμα τὸ ὑποσημειώνω), ὁ Ant. Pisani εἶχε εἰδοποιήσει τὸν Μεταξᾶ νὰ μὴ φύγει ἀπὸ τὸ νησί. Αὐτός, μὴ λογαριάζοντας τὴν ἰσχὺ πού εἶχε ὁ Βενετὸς ἀξιωματοῦχος, ἔφυγε κρυφὰ γιὰ τὴ Βενετία, γιὰ νὰ ξεκαθαρίσει ὀριστικὰ τὴ θέση του, ἀντικρούοντας τὶς ἐκτοξευθεῖσες καταγγελίες. Φυσικὸ ἦταν φεύγοντας νὰ εἶχε κρύψει καὶ τὰ σύμπερα τῶ τυπογραφείου καὶ τὰ ἀντίτυπα τῶν βιβλίων, ἀφοῦ αὐτὰ ἀκριβῶς ἦταν καὶ ἡ αἰτία τῶν περισσοτέρων καταγγελιῶν. Ὁ καθολικὸς ἐπίσκοπος σπεύδει, στὴν ἐπιστολὴ του, νὰ ἐκφράσει τὴ χαρὰ του, γιὰτὶ ἤλπιζε ὅτι φθάνοντας στὴ Βενετία ὁ Μεταξᾶς ἐπρόκειτο νὰ φυλακισθεῖ κι ὁ καθολικισμὸς ἔτσι θ' ἀπαλλασσόταν ἀπὸ τὸν τόσο ἐπικίνδυνον πολέμιό του. Ὅταν ἔφθασε στὴν Κεφαλονιά ὁ Pisani, γράφει ὁ Verolio πὼς εἶχαν συμβεῖ, εὐθὺς μετὰ τὴν ἀναχώρηση τοῦ Μεταξᾶ, φοβερὰ πράγματα. Καὶ ἦταν φυσικὸ κάτι τέτοιο. Οἱ συκοφαντίες τῶν φατριῶν θὰ πλήθυναν ὅταν ἔλειψε ἡ θρησκευτικὴ κεφαλὴ. Κι ὅτι βρῆκε ὁ Pisani, κατὰ τὰ γραφόμενα πάντα τοῦ Verolio, πολλοὺς κηφῆνες (ἂν ἀποδίδω σωστὰ τὴν φράση τοῦ Verolio: ha ritrouato un'infinità di poltroneria), ἀνθρώπους προφανῶς τοῦ Μεταξᾶ, ἐναντίον τῶν ὁποίων θὰ ἐστράφη τὸ μένος τῶν ἀντιπάλων.³² Ἐκεῖ ὁ Pisani βρῆκε καὶ τὰ σύ-

32. Ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Michele Verolio εἰς SOCG 149 φ. 236^r-237^r. Τὸ ἀπόσπασμα, πού δημοσιεύουμε, στὸ φ. 236^r: «Andaro credendo che la Chiesa di Dio Cath(olica) et Ap(osto)lica Romana perderà un capitaliss(im)o nemico almeno resterà così ben mortificato che le passeranno li pensieri di dar alla stampa errori, et haeresie, il Metaxa con le tante sue pretendenze c'haueua con questa corte, con le tante sue essecutioni che facera contro li Papi s'ha irritato così bene l'Ill(ustrissi)mo Sig(nor) Ant(oni)o Pisani Gen(era)le di q(ues)te Isole che non potendo tollerare la superba natura e petulanza fu necessitato per le tante lamentationi fatte da diuersi mettergli la mano auanti. Ond'egli come che q(ues)to senatore non fosse di quella stima alla quale lo portano li suoi meriti nella sua Rep(ubblic)a, benchè da Sua Ecc(ellen)za le fosse prohibito quasi fuggitio se n'è andò a Venetia, da che presa l'occasione molti de'suoi religiosi di rifarsi, le furono date molte querele che confertosi Sua Ecc(elen)za in Cef(faloni)a processandolo ha ritrouato un infinità di poltroneria. Ha ritrouata la stampa, e che in casa sua si stampaua et haueua stampatore un tedesco. Sono stati ritrouati libri reconditi, come li caratteri, che andando a Venetia, bisogno nascondesse il tutto. Ha in proua sotto nome che li libri fosser stampati in Inghilterra. S'intendono cose grandi di q(ues)to Papassero et de' fr(at)elli. non credo prettendera la precedenza meco. si crede (et l'ho daro sicura parte) che sara carcerato. ha molti che lo fauoriranno perche li moscatelli sono buoni:

νεργα τοῦ τυπογραφείου καὶ τὰ τυπωμένα βιβλία καὶ τὰ τυπωμένα φύλλα καὶ τὸ σακὶ μὲ τὰ χειρόγραφα. Ἀπὸ ἀπόσπασμα τῆς ἐκθεσης, τὴν ὁποία ὁ Pisani μετὰ τὸν ἔλεγχο ὑπέβαλε στὶς ἀρχὲς τῆς Βενετίας, ποὺ εἶναι δημοσιευμένο, μαθαίνουμε πὼς τὰ ἀνακαλυφθέντα καὶ κατασχεθέντα βιβλία ἦσαν τοποθετημένα μέσα σὲ δύο μεγάλα κασόνια, ποὺ ζύγιζαν 400 λίμπρες τὸ καθένα, καὶ πὼς ὁ Pisani, ποὺ ἔκανε κατάσχεση ὅλων αὐτῶν, τὰ μετέφερε ἀλλοῦ.³³ Παράβαλε τὰ ὅσα γράφει γιὰ τὸ βάρος τῶν πωλουμένων βιβλίων ὁ Κιγάλας: «κ(αι) ἴνε χηληα τοσα λήπρα». Τὸ κατὰ προσέγγιση, προφανῶς, ζύγισμα τῶν βιβλίων καὶ στὶς δύο περιπτώσεις μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ἀναφέρεται σὲ ποσότητες ἰσοβαρεῖς. Νὰ ἦταν λοιπὸν τὰ βιβλία ποὺ ἤθελε νὰ ἀγοράσει ὁ Κιγάλας ἐκεῖνα ποὺ πρὸ τριακονταετίας περίπου τὰ εἶχε κατασχεσεὶ στὴν Κεφαλονιά ὁ Pisani καὶ τὰ εἶχε μεταφέρει ἀλλοῦ; Εἶναι πολὺ πιθανόν. Γιατὶ κι ἂν ἀκόμα, ὅπως παραδίδεται, τὰ βιβλία ποὺ «τύπωνε» στὴν Κεφαλονιά ὁ Μεταξᾶς ἐστάλησαν σὲ εἰδικούς σοφοὺς τοῦ πανεπιστημίου τῆς Padova, γιὰ νὰ μεταφραστοῦν στὰ λατινικὰ καὶ νὰ ἐρευνηθεῖ μήπως τὰ κείμενά τους ἦσαν ἀνατρεπτικὰ καὶ κολάσιμα,³⁴ πάλι ἓνα δυὸ ἀντίτυπα ἀπὸ τὸ καθένα θὰ εἶχαν σταλεῖ, ὄχι ὅλα. Μετὰ τόσα χρόνια, οἱ ἀρμόδιοι γιὰ τὴ φύλαξή τους ἔκριναν ὅτι θὰ ἦταν ὠφελιμότερη ἢ ἐκποίησή τους παρὰ ἡ ἄνευ λόγου πλέον ἀποθήκευσή τους.

Ὅταν ὁ Λάσκαρης ἔλαβε τὴν ἐπιστολή, συνέπεσε νὰ εἶναι μέρες πολὺ δύσκολες γιὰ τὴν ἱεραποστολή τους καὶ τὴν ἴδια τους τὴ ζωὴ. Γιατὶ, τέσσερις ἡμέρες ἀφότου ἐγράφη, συνέβη ἰσχυρὸς σεισμὸς στὴν περιοχὴ τους, ποὺ προκάλεσε μεγάλες καταστροφές καὶ εἶχε θύματα δέκα Χιμαριώτες.³⁵ Δὲν γνωρίζω ἂν, κατὰ τὴν ὑπόδειξη, ἔγραψε σχετικὰ στὸν Labia. Ἐμφι-

n'ho voluto dar conto all'Eminenza sua R(euerendissi)ma acciò q(ues)ta Santa Sede l'habbia per raccomandato.»

33. Ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴν ἐκθεση τοῦ «ἀβογαδόρου» Κονταρίνη: «Aver ritrovato nel vescovato le stampe in due cassette de Lr 400 di peso incirca l'una, una cassa et un casson di fogli stampati, et un sacco di scritture; le quali tutte furono allora riposte in un camerino et bollata la porta; et queste stampe far fossero dal medesimo illustrissimo Pisani fatte levar dal vescovato» (Κωνστ. Σάθας, ὁ.π., σ. 284 σημ. 1). Τὰ ἐντυπα χαρτιὰ σὲ «una cassa et un casson» εἶπαμε ὅτι μᾶλλον ἦσαν «τυπογραφικὰ» ἀπὸ τὸ ἔργο ποὺ τυπωνόταν τὴν ἡμέρα τῆς βίαιης παύσεως λειτουργίας τοῦ τυπογραφείου στὴν Κωνσταντινούπολη. Γιὰ δὲ τὰ χειρόγραφα ποὺ βρέθηκαν στὸ σάκο, μπορεῖ νὰ ἀνήκαν στὰ ἔργα ποὺ εἶχαν ἦδη ἐκτυπωθεῖ ἢ σὲ ἄλλα ποὺ περίμεναν, τότε, σειρά γιὰ ἐκτύπωση.

34. Gunnar Hering, ὁ.π., σ. 210, σημ. 74.

35. Nilo Borgia, ὁ.π., σ. 70 καὶ 76, Θωμᾶς Παπαδόπουλος, «Ἱεραποστολὴ τῆς Χιμάρας», ὁ.π., σ. 454.

βάλλω όμως, επειδή το απαιτούμενο ποσό των 600 ρεαλίων ήταν άρκετά σημαντικό για την εποχή. Πού να τὰ ξβρισκε ο μισθοδοτούμενος καθολικός επίσκοπος, όταν από ό,τι γνωρίζω οι ετήσιες αποδοχές του ήταν κάτι λιγότερο από 200 ρεάλια;³⁶ Ἄλλά ο Λάσκαρης, πού ήθελε άλλωστε να κάνει επίδειξη δραστηρίου φιλοκαθολικού στους έντολοδόχους του, διαβίβασε τήν επιστολή στην Propaganda, προφανώς εσώκλειστη σέ κάποιο συνοδευτικό γράμμα δικό του, τὸ ὁποῖο δυστυχῶς δὲν εἶχα τήν τύχη νά τὸ βρῶ στὸ ἴδιο ἀρχεῖο. Πρώτη ἐνέργεια τῶν ὑπαλλήλων τῆς Propaganda νά δώσουν τήν ἑλληνική ἐπιστολή νά μεταφρασθεῖ στὰ ἰταλικά. Τὴν ἀνέθεσαν στὸν ἑλληνομαθὴ Δαλματὸ Ἰωάννη Pastrizio,³⁷ βοηθὸ τότε τοῦ Λέοντος Ἀλλατίου, ὑπευθύνου γιὰ τὶς ἐκδόσεις τοῦ τυπογραφείου τῆς Propaganda Fide, καὶ ὄχι στὸν ἴδιο τὸν Ἀλλάτιο, πού ἦταν πιά γέροντας καὶ εἶχε, άλλωστε, πολλὰ καὶ ὑψηλὰ καθήκοντα ἀναλάβει τὸ ἴδιο ἐκεῖνο ἔτος, πού τοποθετήθηκε πρῶτος βιβλιοθηκᾶριος τῆς Βατικανῆς Βιβλιοθήκης. Ἡ μετάφραση τοῦ Pastrizio περιέχει ἀρκετὰ λάθη, καὶ οὐσιώδη, ἀλλὰ περὶ αὐτῶν στὰ σχόλια τῆς ἐπιστολῆς. Ὁ γραμματέας τῆς Propaganda σημείωσε στὸ ὀπισθόφυλλο περίληψη τοῦ περιεχομένου τῆς ἐπιστολῆς κι ἔτσι, εὐτυχῶς, μαθαίνουμε, ἔμμεσα βέβαια, ἀλλὰ ἀσφαλῶς, τὸ ὄνομα τοῦ πρώτου παραλήπτη τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Κιγάλα. Γιατὶ αὐτὸ τοῦ Κιγάλα, πού εσώκλειστο σ' ἐπιστολή δική του διαβίβασε ὁ Λάσκαρης στὴ Ρώμη, δὲν θὰ περιεῖχε βέβαια τὸν μὲ τὸ ὄνομα τοῦ παραλήπτη «φάκελο» τοῦ Κιγάλα, ἀλλ' ἀπλῶς τὸ φύλλο μὲ τὸ κείμενο τῆς ἐπιστολῆς, ἡ ὁποία ἀρχίζει μὲ μόνη τὴν προφώνησή του πρὸς ἀνώνυμο παραλήπτη ὁ ὁποῖος ἦταν ἐπίσκοπος.

Δὲν γνωρίζω ποιά ἦταν ἡ ἀπόφαση τῶν καρδινάλιων πού συζήτησαν τὰ ὅσα γράφονταν σ' αὐτὴ τὴν ἐπιστολή. Ἐχοντας ὅμως ὑπόψη μου κάτι πού συχνὰ συνέβαινε, ὅτι δηλαδή γιὰ μερικὰ θέματα δὲν ἦταν δυνατὸν νά ληφθοῦν ἀποφάσεις, ἐπειδὴ ἡ συζήτηση γι' αὐτὰ τελικὰ γινόταν μετὰ τὴν ἐκπνοή τῶν προθεσμιῶν, ὑποψιάζομαι πῶς καὶ ἐδῶ κάτι ἀνάλογο συνέβη. Ἡ δαιδαλώδης πιθανὴ πορεία αὐτῆς τῆς ἐπιστολῆς πρέπει νά ἦταν Κέρκυρα-Χιμάρρα-Κέρκυρα-Messina ἢ Palermo-Napoli-Roma. Ἄλλὰ καὶ

36. Ἀπὸ ἔγγραφο τῆς ἴδιας περίπου ἐποχῆς μαθαίνουμε πὼς τὰ ποσὰ πού ἐστέλλονταν τότε ἀπὸ τὴ Ρώμη στὴν Ἀνατολή ἐφθάναν στὸν παραλήπτη τουλάχιστον κατὰ 10% μειωμένα, λόγω κατακρατήσεως προμηθείας τῶν χρηματιστῶν πού ἀναλάμβαναν τὴ διαβίβασή τους. Βλ. Θωμᾶς Παπαδόπουλος, «Δομινίκου Μαυρικίου τῆς Συντροφίας τοῦ Ἰησοῦ Ἐκθεση περὶ τῶν Ἰησοῦιτῶν τῆς Χίου», περ. *Σύγχρονα Βήματα*, ἔτος KB' (1991), σ. 80.

37. Αὐτὸς εἶχε φοιτήσει καὶ στὸ Ἑλληνικὸ παπικὸ Κολλέγιο τῆς Ρώμης, γιὰ νά μάθει ἑλληνικά. Βλ. Ζαχ. Τσιρπανλῆς, *Τὸ Ἑλληνικὸ Κολλέγιο*, ὁ.π., σ. 589-591.

από τη στιγμή που έφθασε στον τελικό τόπο προορισμού άπαιτήθηκε άγνωστης διάρκειας χρόνος για μετάφραση και προτεραιότητα, αφού χιλιάδες παρόμοια έγγραφα στέλλονταν προς συζήτηση στην Propaganda από όλα τα μέρη του κόσμου. Το πιθανότερο φαίνεται ότι άπλως θά άρχιολογήθηκε, αφού οι προθεσμίες του Κιγάλα θά είχαν έκπνεύσει πρό πολλού. Και φυσικά άγνωστη μετά ταύτα ή τύχη των πολλών αντίτυπων από τα βιβλία του Λούκαρη.

Τήν ίδια περίπου εποχή, ή άλλη πλευρά, οι όρθόδοξοι, προέβαιναν σε ανάλογες ενέργειες, δηλαδή αγοράζαν σε ποσότητες αντίτυπα βιβλίων των καθολικών και τα έκαιγαν.³⁸ Πρόκειται για βιβλία τα όποια, έστω και αν έμφανίζονταν με χαρακτήρα τάχα άπολογητικό³⁹ ή έπιχειρούσαν να έρμηνεύσουν τις δογματικές άπόψεις της δυτικής εκκλησίας, καθώς ανέλυαν τις θεολογικές και λειτουργικές διαφορές των δύο δογματικά αντίμαχόμενων εκκλησιών,⁴⁰ κυκλοφορούμενα σε περιοχές όρθοδόξων, συνταγμένα ή μεταφρασμένα σε δημόδη έλληνική γλώσσα, άναμφισβήτητα είχαν σκοπό να προσηλυτίσουν στον καθολικισμό τους όρθοδόξους. Οι συγγραφείς τους, βέβαια, στα προλογικά σημείωναν ότι τα προόριζαν για τους όμοδόξους τους της Άνατολής, αλλά δέν παρέλειπαν να ύποστηρίζουν πως θά ώφελούνταν ψυχικά και οι όρθόδοξοι, αν τα μελετούσαν χωρίς πάθος.⁴¹ Άν μάλιστα ληφθεί ύπόψη ότι τέτοια βιβλία διδάσκονταν και σε μαθητές οι όποιοι φοιτούσαν στα νησιά του Αιγαίου σε σχολεία που είχαν ιδρύσει και διήκοναν μισσιονάριοι καθολικοί ή φιλοκαθολικοί και κείμενα έντελώς ξένα προς τη δογματική παράδοση των όρθοδόξων, για να μήν πεϊ κανείς εύθέως

38. Μαρτυρία, άσχετη με τα παρακάτω βιβλία «Τάργα της Πίστεως» και «Συνήγορος του Καθαρτηρίου», ύπάρχει και στα SOCG 279 φ. 209, 210^v έπιστολή (Κωνσταντινούπολη 22.2.1662) ότι ό ιερέας Συρίγος έκαψε εκεί βιβλία των Ιησουιτών.

39. Πβ. Μάρκος Ρούσσοσ - Μηλιδώνης, ό.π., σ. 138. Ό συγγραφέας της «Τάργας» στον πρόλόγό του προς τον άναγνώστη: «θέλεις γνωρίσει φανερώτερα ταίς συκοφανταίαις των αντίδικων της Ρωμαϊκής πίστεως» (Γ. Γ. Άλισανδράτος, «Παναγής Ιερέυς Φραγκάτος, βιβλιογράφος και νοτάριος Κεφαλληνίας (18ος αϊ.). (Και άναφορά στην «Τάργα της Πίστεως της Ρωμαϊκής Έκκλησίας»)), *Κεφαλληνιακά Χρονικά* 5 (1986), 61).

40. Μάρκος Ρούσσοσ-Μηλιδώνης, ό.π., σ. 138.

41. Παράβαλε όσα στο έλληνικό προλογικό «imprimatur» (μαρτυρία των διδασκάλων) του «Συνηγόρου των ψυχών» λέει (Παρίσι, 27.3.1657) ό πολύς Άθανάσιος ό Ρήτωρ, ό όποιος διαπιστώνει ότι από το βιβλίο θ' άποκόμιζαν ώφέλεια και οι λατίνοι της Άνατολής και οι Ρωμαίοι (= όρθόδοξοι), «έν θελήσει να το διαβάσους με προσοχήν και άγάπην θεού, χωρίς πάθος» (Έμ. Legrand, *Bibl. Hell. XVII s.*, τ. II, σ. 97).

έθροικά, χρησίμευαν για άγνωστα ή ήθικοδιδασκατικά έγχειρίδια, γίνεται κατανοητή ή βίαιη αντίδραση τής επίσημης άνατολικής εκκλησίας.⁴²

Δύο από τὰ βιβλία που τήν εποχή τής κυκλοφορίας τους προκάλεσαν σάλο, λόγω του έντονα προπαγανδιστικού περιεχομένου τους, τυπώθηκαν τὸ 1657 καὶ 1658 στὸ Παρίσι. Πολυσέλιδα, συνταγμένα σὲ νέα ἑλληνικὴ γλῶσσα, ἦσαν ἔργα δύο Γάλλων ἰησουιτῶν οἱ ὁποῖοι εἶχαν προηγουμένως δράσει ἐπὶ σειρά ἐτῶν στὸν αἰγαιοπελαγίτικο χῶρο. Πρόκειται γιὰ τήν «Τάργα τῆς Πίστεως» καὶ τὸν «Συνήγορο τῶν ψυχῶν ἐν τῷ Καθαρτηρίῳ», που τὰ ἔγραψαν οἱ πατέρες τῆς Συντροφίας François Richard καὶ François Rossiers, ὅταν εἶχαν συνυπηρετήσει γιὰ χρόνια στὴ Σαντορίνη.⁴³ Ἐκεῖ περὶ τὸ 1650 εἶχαν κατὰ τρόπο παράτολμο ἀντιταχθεῖ κατὰ τῆς εὐαίσθητης γιὰ τοὺς ὀρθοδόξους ἀντιλήψεως τῆς ἀγιότητας τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ, τὴν ὁποία εἶχαν ἀμφισβητήσει. Οἱ διδασκαλίες τους αὐτὲς ξεσήκωσαν τὸν κόσμον καὶ ἤθελαν νὰ τοὺς διώξουν, καὶ μόνο ἡ ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη ἐπέμβαση τοῦ ὁμοδόξου ἰσχυροῦ Γάλλου πρέσβη τοὺς ἔσωσε.⁴⁴ Κι ὅταν ὁ ἕνας ἀπὸ αὐτούς, ὁ Fr. Rossiers ἔρχισε ἀργότερα νὰ διδάσκει τὰ ἴδια στὴ Νάξο, λιθοβολήθηκε καὶ ἀναθεματίσθηκε ἀπὸ τοὺς ὀρθο-

42. Ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας τοῦ ἐνὸς βιβλίου, που θὰ ἀναφερθοῦμε παρακάτω, ὁ ἰησοῦιτης François Rossiers παρεπονεῖτο μ' ἐπιστολὴ του πρὸς τὸ διευθυντὴ τοῦ Ἑλληνικοῦ παπικοῦ Κολλεγίου τῆς Ρώμης, ἐπειδὴ ὁ ἐπίσκοπος Σαντορίνης Παρθένιος ἤθελε νὰ διώξει ἀπὸ τὸ νησί τὸν ἀπόφοιτο τοῦ Κολλεγίου Ρώμης φιλοκαθολικὸ Βίκτωρα Κορυφαῖο (Ζαχ. Ν. Τσιριπλῆς, *Τὸ Ἑλληνικὸ Κολλέγιο*, ὁ.π., σ. 570-572), ἐπειδὴ ἐδίδασκε στοὺς μαθητὲς τοῦ σχολείου του τὴν Τάργα. Ἡ ἐπιστολὴ (Σαντορίνη, 25.2.1660) στὰ SOCG 276 φ. 80-81. Ὅτι καὶ σὲ σχολεῖα διδάσκονταν τέτοια κείμενα, βλ. παρακάτω γιὰ τὰ διαδραματισθέντα τὸ 1653 στὴ Νάξο.

43. Στὴν Τάργα συγγραφέας ἀναφέρεται μόνον ὁ Fr. Richard, παρόλο που ἀπὸ τὸν ἴδιο μαθαίνουμε ὅτι στὴ μετάφραση-σύνθεση τοῦ ἔργου βοηθήθηκε καὶ ἀπὸ τὸν Fr. Rossiers. Δὲν θεωρῶ ἀπαραίτητη τὴν ἐπανάληψη τῆς βιβλιογραφικῆς περιγραφῆς τῶν δύο ἐντύπων. Λεπτομερῶς περιγράφονται ἀπὸ τὸν Ἐμ. Legrand, τὸ μὲν Συνήγορος τῶν ψυχῶν ἐν τῷ Καθαρτηρίῳ (1657) στὸ *Bibl. Hell. XVII s.*, τ. 2, σ. 96-98, ἡ δὲ Τάργα τῆς Πίστεως (1658), στὸν ἴδιο τόμο, σ. 99-106. Βιβλιογραφικὰ γιὰ τὸν Fr. Richard βλ. Μάρκος Ροῦσσος-Μηλιδώνης, ὁ.π., σ. 197-199 (πέθανε στὴν Εὐβοία 31-12-1673· Μάρκος Ροῦσσος-Μηλιδώνης, ὁ.π., σ. 246) καὶ γιὰ τὸν Fr. Rossiers στὸ ἴδιο, σ. 199-202 (πέθανε ἀπὸ πανώλη στὸν Εὐριπο στίς 17.6.1667· στὸ ἴδιο, σ. 249).

44. Ὁ ὀρθόδοξος Νικόλαος Λαγκυδάς ὑποκινοῦσε στὴ Σαντορίνη τοὺς ὀρθοδόξους ἐναντίον τῶν Richard καὶ Rossiers, οἱ ὁποῖοι ἀμφισβητοῦσαν τὴν ἀγιότητα τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ. Κι ὅταν τὸ 1654 ὁ Richard ἐκφώνησε λόγο κατὰ τοῦ Λαγκυδά, αὐτὸς ξεσήκωσε τὸν κόσμον γιὰ νὰ διώξουν ἀπὸ τὸ νησί τὸν ἰησοῦιτη. Τελικὰ ἡ ἐπέμβαση τοῦ Ἰωάννου de la Haye, Γάλλου πρέσβη στὴν Κωνσταντινούπολη, προστά-

δόξους.⁴⁵ Ἄνυποχώρητοι αὐτοὶ τὰ κείμενα τῶν διδασκαλιῶν τοὺς αὐτῶν τὰ δημοσίευσαν κιόλας, μὲ τὸ πρόσχημα τῆς ἀπολογητικῆς ὑποστήριξης τῶν ἀντιλήψεών τους καὶ τῆς ἀπαντήσεως τάχα σὲ ἀντικαθολικὸ βιβλίον ποὺ εἶχε τυπωθεῖ στὴ Μόσχα.⁴⁶

Τὸ ἴδιο ἔτος ἢ ὑπὸ τὸν Παρθένιο Δ' Ἱερὰ Σύνοδος τοῦ Πατριαρχείου τῆς Κωνσταντινουπόλεως, παρισταμένου καὶ τοῦ Παῖσιου Ἱεροσολύμων, ἐξέδωκε ἀπόφαση ποὺ κατεδίκασε τὰ δύο αὐτὰ βιβλία, ἀπαγόρευε στοὺς πιστοὺς νὰ τὰ ἀναγινώσκουν καὶ τιμωροῦσε μὲ ἀφορισμὸ ὅσους δὲν συμμορφωθοῦν ἢ δὲν ἐμποδίσουν τὴν κυκλοφορία τῶν βιβλίων αὐτῶν. Τέτοια πατριαρχικὰ ἔγγραφα ἐστάλησαν καὶ ἐκτὸς Κωνσταντινουπόλεως. Στὸ ἀρχεῖο τῆς Propaganda Fide σώζονται δύο ἀντίγραφα τοῦ πρὸς τὸν μητροπολίτη Σμύρνης ἀποσταλέντος πατριαρχικοῦ. Δημοσιεύουμε παρακάτω τὸ κείμενο τοῦ ἐνὸς ἀντιγράφου. Μετὰ τὴ Συνοδικὴ ἀπόφαση εἶναι γνωστὸ ἀπὸ πολλὰς πηγὰς ὅτι καὶ στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ στὴ Σμύρνη⁴⁷

τευσε τὸν Richard. Αὐτὸς σὲ ἀνταπόδοση ἀργότερα (Παρίσι 11.1.1658) τοῦ ἀφιέρωσε τὸ πρῶτο μέρος τῆς Τάργας. Ἡ περίεργη, ὅπως χαρακτηρίζεται, αὐτὴ προλογικὴ ἀφιέρωση, στὰ λατινικά, ἀναδημοσιεύεται ἀπὸ τὸν Em. Legrand, *Bibl. Hell.*, ὁ.π., τ. 2, σ. 100-105.

45. Ἡ σύνθεση τῶν δύο ἔργων ὑπῆρξε παλαιότερη τοῦ ἔτους τῆς ἐκδόσεώς τους. Κεφάλαια ἀπὸ τὸ ἔργο του διδασκε ὁ Rossiers, σὲ παιδιὰ ὀρθοδόξων στὴ Νάξο, ποὺ ἀντέγραφαν κι ἀποστήθιζαν κείμενα τέτοιας δογματικῆς ἐξύψησης. Κι ἀπὸ τὸ σχολεῖο τὰ ἴδια κείμενα περνοῦσαν σὲ ἀπλοϊκοὺς λαϊκοὺς ὀρθοδόξους, οἱ ὁποῖοι τὰ ἀντέγραφαν ἐπίσης καὶ ἀφελῶς τὰ ἐπιδείκνυαν σὲ ἄλλους. Ἀπὸ αὐτὰ τὰ γεγονότα καὶ τὴν προκλητικὴ διδασκαλία προκλήθηκε στὶς 19.2.1653 μεγάλη ἀναταραχὴ στὸ νησί ἐναντίον τῶν ἰησοῦιτῶν, ἡ ὁποία κατέληξε στὶς 9.3.1653 στὴ φυγάδευση τοῦ Rossiers καὶ στὸν ἀναθεματισμὸ του. Ἡ προκλητικότητά τῶν πατέρων τῆς Συντροφίας εἶχε ἐξοργίσει ὄχι μόνον τοὺς Ναξίους ὀρθοδόξους ἀλλὰ καὶ τοὺς ἐκεῖ κατοικοῦντες μοναχοὺς, ἀπὸ τὸ ἡμερολόγιον τῶν ὁποίων προέρχονται οἱ πληροφορίες γιὰ τὰ θλιβερὰ αὐτὰ συμβάντα. Βλ. Περικλῆς Γ. Ζερλέντης, *Ἱστορικὰ σημεῖωματα ἐκ τοῦ βιβλίου τῶν ἐν Νάξῳ καπουκίνων, 1649-1653*, Ἐρμούπολη 1922, σ. 30' πρβ. σ. 6 —Μάρκος Ροῦσσος-Μηλιδώνης, ὁ.π., σ. 201-202.

46. Ἔτσι γράφεται στὸν πρόλογο τῆς Τάργας. Τὸ γεγονός ὅμως ὅτι τὸ «βέβηλον βιβλίον» τῆς Μόσχας δὲν κατονομάζεται καὶ ἡ ἀδυναμία ἀκόμη σήμερα νὰ ἐντοπισθεῖ (πρβ. Γ. Γ. Ἀλιανδράτος, ὁ.π., σ. 61 καὶ σημ. 59), ὀδηγοῦν στὴν ὑπόνοια ὅτι πρόκειται μᾶλλον περὶ προσχήματος τῶν δύο ἰησοῦιτῶν, οἱ ὁποῖοι ἤθελαν προκαταβολικὰ νὰ ἀντιτάξουν μιὰ κάποια δικαιολογία στὸ θόρυβο ποὺ ἦταν βέβαιοι ὅτι θὰ δημιουργοῦσε ἡ δημοσίευση τῶν ἀνατρεπτικῶν τους κειμένων.

47. Τὸ 1658 οἱ ἰησοῦιτες Σμύρνης, στοὺς ὁποίους καὶ οἱ νεοφιχθέντες τότε πατέρες Φρ. Albert καὶ Ἰάκωβος George, ἀντιμετώπισαν μεγάλη ἐχθρότητα ἀπὸ μέρους τῶν ὀρθοδόξων κατοίκων καὶ τοῦ κλήρου, ἀκριβῶς λόγῳ τῆς δημοσιεύσεως τῆς Τάργας (Μάρκος Ροῦσσος-Μηλιδώνης, ὁ.π., σ. 137-138).

πολλά αντίτυπα τῶν βιβλίων αὐτῶν ἐρρίφθησαν στὴν πυρά.⁴⁸ Λέγεται μάλιστα ὅτι σὲ ἀπάντηση τῆς Τάργας γράφτηκαν καὶ βιβλία ὀρθοδόξων, ἀλλὰ δὲν βρέθηκε μέχρι σήμερα κάποιο τυπωμένο ἢ ἀνέκδοτο ποὺ νὰ τὸ ἐπιβεβαιώνει.⁴⁹

48. Χαρακτηριστικὸ δείγμα τῆς κατακραυγῆς μετὰ τὴν ὁποία ἀντιμετώπισαν τὰ προσηλυτιστικὰ αὐτὰ κείμενα οἱ πιστοὶ ὀρθόδοξοι τῆς Ἀνατολῆς ἀποτελοῦν τὰ σχόλια ποὺ σημειώθηκαν σὲ ἀντίτυπο τῆς Τάργας ποὺ ἀνακάλυψε στὴν Κεφαλονιά ὁ Γ. Ἀλισανδράτος, ὁ ὁποῖος, πολὺ εὐστοχα, τὰ δημοσίευσε λεπτομερῶς (Γ. Γ. Ἀλισανδράτος, *ὁ.π.*, σ. 69-73).

49. Στις 14.8.1662 ἔγραψε πρὸς τὴν Προπαγάνδα ἀπὸ τῆ Σίφνου κάποιος Giorgio Peris ὅτι ἐπρόκειτο νὰ τυπωθεῖ στὴ Βενετία βιβλίον ἐναντίον τῆς Τάργας, μετὰ τίτλο Σπαθὶ Δίστομο, στὸ ὁποῖο θὰ συνεργάζονταν καὶ πρῶην μαθητὲς τοῦ Ἑλληνικοῦ παπικοῦ Κολλεγίου τῆς Ρώμης, πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους κατὰ καιροὺς εἶχαν κατηγορηθεῖ πὼς φεύγοντας ἀπὸ τὸ παπικὸ ἐκπαιδευτήριον εἶχαν καταλήξει σφοδροὶ πολέμοι τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας. Ἡ ἐπιστολὴ τοῦ G. Peris στὰ SOCG 272, φ. 341, 340^v. "Ὅπως δὲν ἔχει βρεθεῖ ἐπίσης ἔργον τοῦ Γεωργίου Κορεσσίου, τυπωμένο ἢ ἀνέκδοτο, κατὰ τῆς αὐτῆς Τάργας, ἀπὸ ἀμφισβητούμενης ἀξιοπιστίας πηγῆ μαρτυρούμενον, τὸν εὐφράναστο, κατὰ Ém. Legrand, *Δημήτριον Ροδοκανάκη* (Γ. Γ. Ἀλισανδράτος, *ὁ.π.*, σ. 67-68).

ΕΓΓΡΑΦΑ

Α) Ἐπιστολὴ Γρηγ. Κιγάλα (21.7.1661) πρὸς Συμ. Λάσκαρη¹

† δεσποτα μου πανῆροτατε δουλῆκος προσκῖνο |² τη πανῆρωῶτη σου. κ(αι) ασπαζομε την δεξηῶν χηραν <ο> |³ μοσ θελο να τηνε παρακαλεσῶ πολα κ(αι) να τηνε πηραξο οσα |⁴ φηλος πησος τησ χρισηῶνοσῶνης. ἐδῶ ἵνε κατημα βηβληνα |⁵ ὁπου εσαπαρισησαν εἰς τη πολη. εἰς τον κ(αι)ρο του γερον κι |⁶ ρίλλοῦ. του π(ατ)ρίῶρχοῦ τορα 24 χρονη. κ(αι) ἵνε ενα |⁷ τηρον εἰς την ῶμοαῖκῖ εκλησῖαν. κ(αι) ἵνε τηρηῶ βηβληῶ το ε |⁸ να τον τεσαρο πατροῶρχον. κ(αι) το αλον του αχρ γαπρωηλη του |⁹ φηλα-

1. Ἀρχεῖο Propaganda Fide SOCG 300 φ. 166 (στὸ φ. 169^v ἡ περίληψη, στὰ ἰταλικά). Στὸ φ. 165^r ἰταλικὴ μετάφραση ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ ἑλληνομαθοῦς Δαλματοῦ Ἰωάννου Pastrizio (Ivan Paštrić), ὁ ὁποῖος γεννήθηκε στὸ Split (15.6.1636) καὶ φοίτησε (1654-1659) στὸ Ἑλληνικὸ παπικὸ Κολλέγιον τῆς Ρώμης. Πέθανε τὸ 1708 στὴ Ρώμη (Ζαχ. Ν. Τσιριπανλῆς, *Τὸ Ἑλληνικὸ Κολλέγιον*, *ὁ.π.*, σ. 589-591). Τὸ πρῶτον αὐτῆς τῆς μεταφράσεως τοῦ Pastrizio τὸ βρέθηκε στὰ ἀρχεῖα τοῦ στόν κώδικα τῆς Βατικανῆς Βιβλιοθήκης Borg. Lat. 730 φ. 192^r.

δελφιας κ(αι) το αλο του κροδηάλου. κ(αι) ἵνε χηληα τοσα |¹⁰ ληπρα κ(αι) ἴβρανε μοῦσεροῖ να τα πουλησουνε. κ(αι) ἔγω δε |¹¹ ναφησα κ(αι) τουσ ἦπα ποσ εχο τοπο να σας τὰ πουλησῶ |¹² να σας δοσουνε τα ἀσπρα σπάσχηκα κ(αι) ετζη τουσ ἔτρα |¹³ τειρηῖσα κ(αι) πολα ὄχη ὄληγα. ἔος να γραφῶ εδο να ελθη |¹⁴ αποκρισῖ ἔγω τουσ ἴπα για (;) να μὰς τα δοσοῦνε να τα ζηλο ἂν |¹⁵ του. κ(αι) απεκι να παροῦ τα ἀσπρα τουσ. κ(αι) με γηρεφα 600 ρε |¹⁶ ἄλγα τορα να που σας γραφῶ. κ(αι) καμετε ὄτη θέλετε. δηα |¹⁷ τη ἔγω θελο να ἴμε πεδι της ἐκκλησῖας πατα ὄχη αντα να |¹⁸ ινε κανης ἔδο να ἴνε πεδι μα αντα να ἴνε κ(αι) οξο ἀπεδο θέλλη |¹⁹ παντα ναματενῖοαιτε δια ἐπηρσοσ φίλοσ κ(αι) σερεοσ |²⁰ γηατη δεν πορο να γλεπο ποσ να τα παρουνε. να λενε |²¹ εκατο βλασημηεσ μεσα κ(αι) οξο διατη ρομαῖκι ἐκκλησῖα κ(αι) δηα τον |²² μακαριοτατατον [sic] παπα μαλησα το ἴπα κ(αι) του μουσηνηρο εδο || (φ. 166^v):²³ κ(αι) του το αναφερα. κ(αι) ἴπε να γραψη δηχῶσ αλον εξαπόφασεοσ |²⁴ τορα γράφετε εδο του μοῦσῖνηρο εισε κανένα ελτζη δια να δοσουνε τα ἀσπρα |²⁵ να παρουνε τα χαρτηα να τα κάφουνε. κ(αι) ασ εχομε ἀποκρισῖ |²⁶ ἴδεμη εγῶ τα αφηνο κ(αι) τα πέρουνε. δηατη εγο του ειπα ἔοσ τον μάρτη [διεγράφη] σετε |²⁷ βοῖ κα(αι) εοσ τη μεγαλη σαρακοση. κ(αι) πασχησε δεσποτα μου δηα να τα |²⁸ γαλομε ἀπο τη μεσῖ ὄχη ἄλο |²⁹ κ(αι) ἂν ησοσ κ(αι) ιξεροῖσ ποῦ ἴνε ὁ σῖνηρο τζαπατησας ο καμαραδασ μου ὁ λα |³⁰ τηροσ ζηλετου ετουτη την γραφη. ἴδε ζήλε τη εἰσ την ἀναπολη εἰσ |³¹ του καπητα τζουανε πουλεζηκι. |³²

1661 Ιουληο 21 |³³ ἰωτογοιγοῖοσ ἱερομονάχοσ |³⁴ κῖγαλάσ.

— Στὸ φ. 169^v: *Arciu(escov)o Greco di Durazzo auuisa V(ostra) S(ignoria) | Ill(ustrissi)ma come iui si trova quantita no | tabile di libri poco tempo fa stampati | in greco contro la chiesa Rom(an)a acciò non | si uendano ha promesso il prezzo, ch'è | di 600 reali da pagarsi per quaresima | grande, ὁ rendere li libri alli Padroni | onde richiede il soccorso di V(ostra) S(ignoria) Ill(ustrissi)ma.*

ΣΧΟΛΙΑ

Στ. 6: Στὸ χειρόγραφο εἶναι εὐαρινὲς τὸ 2 τοῦ 24. Ἐπομένως πρόκειται γιὰ λάθος ποῦ ἔκανε ὁ Κιγάλας, ἀφαιρώντας τὸ 1627 τοῦ Λούκαρη ἀπὸ τὸ τότε ἔτος 1661, ἀφοῦ ἔβγαλε ὑπόλοιπο 24 καὶ ὄχι τὸ σωστὸ 34.

Στ. 8: τον τεσαρο πατηηάροχον: πρόκειται γιὰ τὸ ἀπὸ τὸν Ἐμ. Le-grand, *Bibl. Hell. XVII s.*, τ. 1, σ. 237-240, βιβλιογραφούμενο σύνθετο ἔντυπο, ποῦ περιλαμβάνει: 1) Γρηγορίου ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης Λόγοι ἀποδεικτικοὶ δύο (= φ. [4] + σ. 112), 2) Γεωργίου Σχολαρίου

Τὸ Σύνταγμα (= σ. 292) καὶ 3) Μαξίμου Μαργουνίου Διάλογος (= σ. 75 + φ. [4]). Στὴν ἀρχὴ ὑπάρχει ἀφιερωτικὸ σημεῖωμα (ἀπόσπασμα ἀναδημοσιεύεται ἀπὸ τὸ Legrand, *δ.π.*, στίς σ. 238-239) στοὺς τότε τέσσερις πατριάρχες, δηλαδὴ στὸν Κύριλλο Κωνσταντινουπόλεως, στὸν Γεράσιμο Ἀλεξανδρείας, στὸν Ἀθανάσιο Ἀντιοχείας καὶ στὸν Θεοφάνη Ἱεροσολύμων. Αὐτὸς ποὺ ἔγραψε τὴν ἀφιέρωση ὑπογράφεται: Ὑμῶν τῶν τεσσάρων ἀγιωτάτων καὶ μακαριωτάτων πατριαρχῶν καὶ στήλων ἀρραγεστάτων τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας δοῦλος ἐλάχιστος ἀλλὰ πιστὸς καὶ ὁμόδοξος ἔγραψε (É. Legrand, *δ.π.*, σ. 238). Ἐναντίον αὐτοῦ τοῦ σύνθετου ἀντικαθολικοῦ βιβλίου ὁ φιλοκαθολικὸς Ἰωάννης Ματθαῖος Καρυόφιλος συνέθεσε ἐπίγραμμα ποὺ ἀπὸ ἔργο τοῦ Λέοντος Ἀλλατίου τὸ ἀναδημοσίευσε ὁ Ém. Legrand, *δ.π.*, σ. 239-240.

Στ. 8-9: Τὸ πιθανότερο φαίνεται ὅτι δὲν πρόκειται μόνον γιὰ τὸ συνολικὰ 56 σελίδων σύνθετο δημοσίευμα τοῦ Γαβριὴλ Σεβήρου, ἀρχιεπισκόπου Φιλαδελφείας (βλ. Ém. Legrand, *δ.π.*, σ. 242), τὸ ὁποῖο μπορεῖ νὰ κυκλοφόρησε καὶ ὡς ἀνεξάρτητο, ἀλλὰ γιὰ τὸ ἐπίσης σύνθετο, συνολικὰ 191 σελίδων (G. Hering, *δ.π.*, σ. 198-199) δημοσίευμα ποὺ περιλαμβάνει τὰ ἔργα: 1) Μελετίου Ἀλεξανδρείας Περὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ πάπα (= 4 ἐπιστολές) = σ. 34, 2) Γεωργίου Κορεσσίου Διάλεξις μετὰ τινος τῶν φράρων (= σ. 9), 3) Νείλου Θεσσαλονίκης Βιβλία δύο (καὶ ἄλλα τοῦ αὐτοῦ, καὶ Βαρυλάμ) = σ. 40, καὶ 4) Τὸ προαναφερόμενο τοῦ Γαβριὴλ Φιλαδελφείας.

Στ. 9: Στίς ἐκδοτικὲς δραστηριότητες τοῦ Νικοδήμου Μεταξῆ στὸ Λονδίνο ὀφείλεται ἡ ἐκεῖ ἐκτύπωση τὸ 1625 δύο ἔργων (μέρος πρῶτο - μέρος δεῦτερο) τοῦ Θεοφίλου Κορυδαλοῦ, Περὶ ἐπιστολικῶν τύπων καὶ Ἐκθεσις περὶ Ῥητορικῆς (= φ. [5] + σ. 189· τὸ δεῦτερο ἀπὸ σ. 127 κ.έ.), ποὺ βιβλιογραφεῖται ἀπὸ τὸν Ém. Legrand, *δ.π.*, σ. 194-200 (πβ. Γ. Μπῶκος, *δ.π.*, σ. 3, καὶ Evro Layton, *δ.π.*, σ. 154). Φυσικὸ λοιπὸν ἦταν ὅτι ὁ Νικόδημος Μεταξῆς στίς ἀποσκευές του, ὅταν ἔφυγε ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, νὰ μετέφερε στὴν Κεφαλονιά καὶ ἀντίτυπα αὐτοῦ τοῦ βιβλίου, στὸ ὁποῖο μάλιστα εἶχε προτάξει καὶ ὑπογραμμένη (Ἐν Λωνδῶνῃ, 21.3.1624) ἀφιέρωση στὸν Ἰωάννη ἐπίσκοπο Λιγκολνίας (ἀναδημοσιεύεται ἀπὸ τὸν Ém. Legrand, *δ.π.*, σ. 195-197).

Στ. 9-10: τὸ γίλια τόσα λίμπρα ὁ μεταφραστῆς Ἰωάννης Pastrizio τὸ ἀποδίδει μὲ διαφορετικὸ τρόπο: Πρόκειται γιὰ πολὺ μεγάλο ἀριθμὸ ἀντιτύπων (di questi ue n'è una infinità· πβ. παρακάτω τὰ σημειούμενα στὴν περίληψη, γιὰ τοὺς καρδινάλιους, στὸ ὀπισθόφυλλο τοῦ ἐγγράφου: *quantità notevole di libri*).

Στ. 10: Τῇ διαλεκτικῇ λέξει μουστερῇ προφανῶς τὴν ἀγνοοῦσε ὁ

Δαλματὸς μεταφραστῆς Ἰωάννης Pastrizio, ὁ ὁποῖος ἐνόμισε ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ τὴν ἡκούσα περίπου ἔτσι ἑλληνικὴ λέξις μοναστήρι. Γι' αὐτὸ τὸ νόημα τοῦ ἐγγράφου σ' αὐτὸ σημεῖο ἀλλοιώθηκε οὐσιαστικὰ στὴ μετάφραση: Οἱ πωλητὲς ἦρθαν στὸ μοναστήρι γιὰ νὰ πουλήσουν τὰ βιβλία (sono venute al Monastero persone per venderli).

Στ. 12: *ἀπρα σπάρηκα*· προφανῶς «τοῖς μετρητοῖς» (πβ. τὴ μετάφραση: danari contanti).

Στ. 12-13: Νομίζω ὅτι τὸ νόημα τῆς φράσεως *ετροατενήϊσα κ(αι) πολα ὀχή ὀληγα* εἶναι: Κατάφερα καὶ ἐξασφάλισα ὑπόσχεση ὅτι γιὰ ἀρκετὸ χρόνο δὲν θὰ τὰ διαθέσουν σὲ ἄλλον πωλητὴ. Ἡ ἰταλικὴ μετάφραση: e sono andato trattenendoli assai e non poco. Τὸ ἀνώτατο ὄριο ποὺ ζητήθηκε (βλ. παρακάτω, στ. 27) ἦταν μέχρι τὶς παραμονὲς τῶν Χριστουγέννων.

Στ. 14-15: αὐτοῦ. Στὴ Χιμάρα ὅπου ὁ Συμεὼν Λάσκαρις; Νὰ τὰ κάνει τί τόσα βιβλία; Ἡ μήπως ἐννοεῖ νὰ τὰ στείλει στοὺς δυτικούς, στὴ Ρώμη δηλαδή, ἀπὸ ὅπου καὶ θὰ ἐλάμβαναν («τὰ ἄσπρα τους»);

Στ. 17-19: Ἡ ἀρκετὰ ἀκαταλαβίστικη αὐτὴ φράση τοῦ Κιγάλα νομίζω ὅτι ἐμπεριέχει εἰρωνεία γιὰ μερικοὺς ποὺ ὅταν βρίσκονται σὲ χῶρες δυτικῆς παριστάνουν τοὺς πιστοὺς καθολικοὺς, ἀλλ' ὅταν ἀπομακρύνονται συμπεριφέρονται διαφορετικὰ. Τὸ ἴδιο ἀσαφὲς καὶ ἡ μετάφραση τοῦ Pastrizio: Perche io voglio essere figlio della Chiesa quanto qualsivoglia altro qui, e fuori di qua.

Στ. 24: *ἐλιτζῆς*· ἀραβικὴ λέξις: ὁ πρεβευτῆς (Ἀγαμέμονος Τσελίκα, Καταγραφή τοῦ ἀρχείου τοῦ Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων — Δελτίο τοῦ Ἱστορικοῦ καὶ Παλαιογραφικοῦ Ἀρχείου, Ε' — Μορφωτικὸ Ἰδρυμα Ἑθνικῆς Τραπεζῆς — Ἀθήνα 1992, σ. 587). Ἡ λέξις δὲν ἐρμηνεύτηκε ἀπὸ τὸν Pastrizio, ὁ ὁποῖος ἀπέδωσε τὴ φράση τελείως ἀσαφῆ: Γράψετε στὸν ἐδῶ μονασινοῦρ ἂν μποροῦσε νὰ ἔλθει κάποιος νὰ πάρει τὰ ἐν λόγῳ χρήματα καὶ νὰ παραλάβει τὰ βιβλία νὰ τὰ καύσει (Scriva Lei adesso a Mons. di costà che se venisse qualcheduno per ricever i detti denari che prendesse i libri e che poi gli abbrungiasse).

Στ. 29-30: Ὁ «καμαράδας» τοῦ Κιγάλα, ὁ καθολικὸς Giovanni Battista μοῦ εἶναι ἄγνωστος. Προφανῶς πρόκειται γιὰ κάποιον μισσιονάριο ἀπὸ αὐτοὺς ποὺ ὑπηρετοῦσαν κάποια χρόνια στὰ Ἐπτάνησα καὶ ὕστερα ἐπέστρεψαν στὴν πατρίδα τους, ἡ ὁποία στὴν προκειμένη περίπτωσις ἦταν ἡ Napoli (Ἀνάπολη). Γι' αὐτὸ ζητεῖ παρακάτω (στ. 32), ἂν δὲν ξέρει ὁ Συμ. Λάσκαρις τὴν ἀκριβῆ διεύθυνση τοῦ Giov. Battista, νὰ στείλει τὴν ἐπιστολὴ στὸν καπετὰν Τζουάνε Πουλεζήκι (ὁ Pastrizio τὸ

μεταγράφει Giovanni Pulesichi: κι αυτό άγνωστο σ' έμέ από άλλη πηγή πρόσωπο), προφανώς για να διαβιβασθεί δι' αυτού στον καμαράδα του. Άξίζει να σημειωθεί ότι έπως φαίνεται ο άποστολέας Κιγάλας και ο παραλήπτης Συμ. Λάσκαρις είχαν και κοινούς φίλους.

Στ. 33: 'Απέδωσα τὸ βαπτιστικὸ ὄνομα τοῦ Κιγάλα ἀκριβῶς ἕπως ἀπαντᾷ στὸ χειρόγραφο, τὸ ὁποῖο στὸ σημεῖο αὐτὸ εἶναι εὐκρινέστατο καὶ περίπτωση λαθασμένης ἀναγνώσεως ἀποκλείεται. Δὲν μπορῶ ἔμως νὰ καταλάβω τί ἀκριβῶς ἤθελε νὰ πεῖ μ' αὐτὸ τὸ «προβληματικὸ» ἴωτο, τὸ ἐνωμένο μὲ τὸ γριγόριος. Οὔτε μπορῶ νὰ ὑποθέσω ἔτι ἄρχισε νὰ γράφει ἱερομόναχος, διέκοψε, ἔγραψε τὸ βαπτιστικὸ καὶ ξανάγραψε μετὰ ἀπ' αὐτὸ ὀλόκληρη τὴ λέξη ἱερομόναχος.

—'Απὸ τὴν τελευταία φράση τῆς περιλήψεως πὺ σημειώθηκε ἀπὸ τὸν γραμματέα τῆς Propaganda στὸ «ὀπισθόφυλλο» τοῦ ἐγγράφου, φαίνεται πὺς ὁ Συμ. Λάσκαρις στὸ διαβιβαστικὸ γράμμα του (πὺ ἕπως εἶπα δὲν εἶχα τὴν τύχη νὰ τὸ ἀνακαλύψω) ζητοῦσε ἀπὸ τὸν καρδινάλιο προϊστάμενο τῆς Propaganda νὰ στείλουν αὐτοὶ τὰ χρήματα γιὰ ν' ἀγορασθοῦν τὰ βιβλία.

Β) Πιττάκιο Οἴκουμενικοῦ Πατριάρχου Παρθενίου Δ' πρὸς τὸν μητροπολίτη Σμύρνης [1658;]¹

Παρθένιος Ἐλέω θεοῦ ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινου² πόλεος, νέας Ρώμης, καὶ ἰκουμενικὸς πατριάρχης³

1. Δημοσιεύεται ἀπὸ τὸ Ἄρχειο Propaganda Fide SOCG 277. Τὸ ἑλληνικὸ κείμενο, ἡ σειρά: φ. 174^r, 173^v, 174^v, 173^r (ἡ ἰταλικὴ μετάφραση στὰ φ. 175^r, 172^v). Ἡ περιλήψη στὸ φ. 175^v. Στὸ πρῶτο φύλλο τοῦ ἑλληνικοῦ κειμένου ἄλλο χέρι ἔγραψε: 22 Aug(osto) 1661 (καὶ βέβαια αὐτὴ ἡ χρονολογία δὲν ἀντιπροσωπεύει τὴ χρονολογία ἀποστολῆς τοῦ πατριαρχικοῦ ἐγγράφου ἀλλὰ τὸ χρόνο συζητήσεως περὶ τοῦ ἐγγράφου ἀπὸ τὴν Prop. Fide). Στὸ τέλος τοῦ φ. 173^r ἄλλο χέρι ἔγραψε: A Pastritio per la tradutt(io)ne. Μνεῖα γιὰ τὸ ἀντίγραφο αὐτὸ τοῦ πατριαρχικοῦ ἐγγράφου ἔγινε ὑπὸ τοῦ Ζαχ. Ν. Τσιρπανλῆ, «Οἱ ἑλληνικὲς ἐκδόσεις τῆς "Sacra Congregatio de Propaganda Fide" (17ος αἰ.) (Συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ θρησκευτικοῦ οὐμανισμού)», *Ὁ Παρνασσός* 16 (1974), σ. 528-529, σημ. 6 τῆς 528 (ἡ παραπομπὴ SOCG 277 φ. 172^v-175^v) Στὸ ἴδιο Ἄρχειο τῆς Propaganda Fide εἶδα καὶ δεῦτερο ἀντίγραφο αὐτοῦ τοῦ πρὸς τὸν μητροπολίτη Σμύρνης πατριαρχικοῦ ἐγγράφου, μὲ ταξινομικὰ στοιχεῖα SOCG 284 φ. 119^v, 120^r, 119^r, 120^v (ἡ ἰταλικὴ μετάφραση στὰ φ. 121^v-121^r). Τὸ δεῦτερο αὐτὸ ἀντίγραφο γνωρίζω πὺς εἶναι γραμμένο μὲ τὸ χέρι τοῦ Χιωτῆ καθολικοῦ Λέοντος Μακρυποδάρη (Leone Macripodari), πὺ ἦταν τότε στὴ Σμύρνη vicario Apostolico.

Ἱερότατε Μιτροπολίτα σμίους, καὶ ὑπέροτιμε ἐν ἀγίῳ πνεύματι |⁴ ἀγαπιτὲ ἀδελφὲ καὶ συνλιτουργέ, ἐντιμότατοι κληρικί, ἐνλαβέζατοι |⁵ Ἱεροῖς καὶ χρυσιμότατοι ἄρχοντες καὶ προτομασόροι τῶν αὐτόνσε Ρουφετιῶν |⁶ καὶ ὑλιποὶ Ἐνλογιμένοι Χρυσιανοί; χάρις οἷη ἡμῖν καὶ ἡ ἱερῶν |⁷ παρθεοῦ. Ἐυχὴ δὲ καὶ Ἐνλογία παρὰ τῆς μετριότητος |⁸

Ἔργον εἶναι ἀναγκαῖον κάθε κευπουροῦ, καὶ ἐπιστάτου κανενὸς |⁹ χοραφίου νὰ προσέχει μὲ τὰ πάσης σπουδῆς καὶ ἐπιμελίας εἰς |¹⁰ τὸ νὰ φυλάγι τὸ χοράφι του καὶ τὸν καρπύτου σῶος καὶ παρζικὸς |¹¹ εἰς τὸ νὰ ξεριζῶνι τὰ τριβόλια καὶ τὰ ἀγκάθια, μὴν πῶς καὶ |¹² διαυθαθῆ ὁ καρπὸς καὶ ἀγορευθῆ ὁ κήπος καὶ τὸ χοράφι ἄπο |¹³ τὴν ἀμέλιαν τοῦ ἐπιστάτου; χοράφι καὶ κόπος μισκὸς τοῦ |¹⁴ Χρῖστου, εἶναι τὸ πῖμνιον, τὸν εὐσεβέον καὶ ὀρθοδόξον |¹⁵ Χρυσιανὸν τὸ ὀπίον ξαγοράζοντας μὲ τὸ ὑδιὸν τοὺς αἶμα ὁ ὑμῶν |¹⁶ Ἱησοῦς Χρῖστὸς διὰ νὰ ἔχι τὸν καρπὸν του εἰς καιρὸν τὸ |¹⁷ ἐπέδοσεν εἰς τὰς χήρας καὶ εἰς τὴν ἐπιμέλιαν τὸν ἀρχιερέων, || (φ. 173^v):¹⁸ διὰ τοῦτο χροῦς εἶναι κάθε Ἀρχιερέως, καὶ μάλιοσα ἐδικὸν μας, ὅπου |¹⁹ τῆ χάριτι τὸν παναγίου πνεύματος κοινὸς πῖμν καὶ πατιρ |²⁰ τὸν Εὐσεβὸν Χρυσιανὸν καὶ ὀρθοδόξον τὸς θεῖας καὶ Ἱέρας |²¹ Ἀνατολικῆς, τῆς τοῦ Χρῖστου Ἐκκλησίας νὰ γεοργοῦμεν πισῶς τε καὶ Ἐπιμελῶς |²² τοῦτον τὸν Ἀγρόν, νὰ φυλάτωμεν τὸν Καρπὸν του μετὰ πάσης σπουδῆς μὴν πῶς |²³ καὶ ὁ Εχτοῦς τῆς ἀλιθίας διλονότι τὰ ὄργανα τοῦ Διαβόλου, ὅπου δὲν |²⁴ πῖθοντε εἰς τὴν τοῦ θεοῦ δικαίαν Κοισίν, ἄλλα μάλον ὑφονουντε εἰς |²⁵ τὰ νεοτερισματά τους, σπῆροσιν ἀνάμεσον εἰς τὸν καλὸν καρπὸν ἀγκάθια |²⁶ καὶ τριβόλια, ἴγουν νέες συνήθεις καὶ τάξεις ἐναντιῆς τὸν πατροπαράδοτον |²⁷ συνιθῶν, φαρμακαίενοντας τὰς ψυχὰς τὸν ὀρθοδόξον. χρυσιανόν, ὡς τὸ |²⁸ φαρμάκι τῆς ὄχεντρας καὶ χροῦτερον, διατὶ ἐκεῖνο φαρμακεῦν μόνον τὸ σῶμα, |²⁹ ἄλλα τοῦτες φαρμακέουσιν ἄκομι τὴν ψυχήν; Καὶ ὡς καθὼς πάντα δὲν |³⁰ ἔλιπεν ὁ ἐχθρὸς τῆς Ἀλιθίας νὰ ἐνοχλῆ σινεχὸς διὰ μέσον τὸν κακὸν του, |³¹ ὀργάνων τὴν ἀγίαν τοῦ Χρῖστου Μεγάλιν καὶ Ανατολικὴν Ἐκκλησία, Ἔτσι |³² παρόμια καὶ εἰς τοὺς καθιμὰς κερὸς κάποι ἄπο τοὺς Δυτικοῦς, φράνκο |³³ διδασκάλους ἐκατόρθοσαν ἐναντιὸ τῆς ὀρθοδόξου ὑμῶν Ἐκκλησίας, ἔσαν |³⁴ κάτιον βιβλίον καλοῦμενον Τάργα τῆς πίσεως, καὶ ἔτερον ἄλλο ἐπονομα |³⁵ ζόμενον Συνίγορας τοῦ πουργατορῶν πρὸς καθὼς αὐτοὶ μυθολογοῦσιν |³⁶ καὶ ἔτερον Συνίγορας τῆς ὀρθοδόξου πίσεως, ὅπου ἐδίδαξεν ὀρθος τε καὶ |³⁷ ἐνσεβὸς ὁ ἔν μακαρῶν τὴν μνήμην γεγοῦος πατριάρχης τῆς κοσαντίνου Πόλεως |³⁸ κὺρ Αθανάσιος Πατελάρος, ἄπο τὰ ὀποῖα πανβέβλια βιβλία βλέποντας || (φ. 174^v):³⁹ Καθεκάζιν νὰ συχίζοντε μέρος ἄπε τὲς ψυχῆς τοῦ Χρῖστου πονῖμον πῖμνιον |⁴⁰ καὶ νὰ φθῖροντε ἄπε τὰ νεοτερισματά τους; ζῖλον θῖδὸν παρακινιθέντες ος |⁴¹ προισαμενι τοῦ

πατριαρχικοῦ ἐσυνάξαμεν Σύνοδον τὸν Ἱεροτάτον Μητροπολιτὸν ^{|42}
 Ἀρχιερέων, κληρικὸν τε, καὶ σοφοτάτων Διδασκαλῶν, σιπαροντος ἡμῖν,
 καὶ τοῦ ^{|43} μακαριοτάτου κ(αί) σοφοτάτου Πατριάρχου τὸν Ἱεροσολίμων,
 κυρίου Παΐσιου τοῦ ^{|44} ἐν ἁγίῳ πνεύματος ἀγαπιτοῦ ὁμῶν ἀδελφοῦ καὶ
 σιλιτουργού, εἷς τὴν ὁπίαν ^{|45} ἁγίαν καὶ Ἱερὰν Σύνοδον, ἐκάμαμεν νὰ
 φέρον ἀντὰ τὰ βιβλία, τὴν Τάργαν ^{|46} δυλονότι τῆς πίσεως καὶ τὸ ἐπονο-
 μαζομένον Συνήγορον τοῦ πουργατορίου πυρός, ^{|47} τῆς ὀρθοδοξου πίσεως,
 τὰ ὁποῖα μὲ τὰ πάσις σπουδὴς σοχάζοντες, καὶ ξετάζοντες ^{|48} εὔρομεν
 ἀντὰ ὄλλο ψευδὴς καὶ ἀπατὴς γεμόντα, ὄλλο φθορὰς καὶ σύχισις τίς ψιγίς ^{|49}
 καὶ οὐδε ἄλλο προξενούντα πάρα νεοτερίσματα τὸν φράγγκο Διδασκάλο
 Ἐναντιον(ομε;) ^{|50} νὰ παντελὸς τὸν Ἀνατολικὸν καὶ Ὀρθοδόξον τάξουν,
 ὁποῦ μὰς ἐπαράδοσαν οἱ θοῖη καὶ ^{|51} Ἱεροὶ τεῖς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας
 Πατέρες; Δῖο γνόμι κινὶ τοῦ μακαριοτάτου ^{|52} Πατριάρχου τὸν γεροσο-
 λίμων καὶ τὸν παρερρευθέτων [sic] Ἀρχιερέων τὸν ἐν ἁγίῳ πνεύματι ^{|53}
 ἀγαπιτὸν ἴμων ἀδελφῶν καὶ σιλιτουργό, καὶ τὸν λιπὸν ἐντιμοτάτον κληρι-
 κόν, καὶ ^{|54} Σοφοτάτον Διδασκάλο, τάντα τὰ ἐκαταδικάσαμεν ὡς νεο-
 θευμένα, πλάνα καὶ ^{|55} πανβέβηλα, καὶ τὰς ψιγὰς τὸν ὀρθοδοξον παντελὸς
 φθίροντας, Ὅθεν καὶ ταντα ^{|56} ἄφιμον ἐξοσρακίσαμεν, καὶ μέρος τοῦτο πα-
 ρισία τὸν θεόπισων εἷς πῶρ ^{|57} Ἐκατεβάλαμεν, ὅπος τοὺς θεόπιστους ἄπο
 τί ἀντις φθορὰς καὶ ἀπαθὴς ἐπα ^{|58} λαξομεν, Δὐὸ γράφοντες Σινοδικὸς εν-
 θελόμεν τα καὶ ἴμιν, ἴτα τάντα ἄπο τη || (φ. 173r) : ^{|59} ἐπαρχίας ἐξοσρακί-
 σατε διλονοτι τιν μιριοβλασιμον αυτὴν Ταργαν ^{|60} τίς πίσεως, καὶ τὴν Σινί-
 γορον του μεμιθολογιμένον πουργατορίου πυρος ^{|61} καὶ τὸ ἔτερο τῆς
 τῆς ὀρθοδόξου πίσεως ὅς τῆς δὲ φανὶ ἀπιθὴς εἷς τοῦτο, καὶ ^{|62} κρατίσι
 εἷς τοῦ λόγου του ἢ τὰ ἀγοράσι, ἢ, τὰ πουλίσι, ἢ, καὶ ἰπί, πῶς εἶναι ^{|63} καλὰ
 καὶ δὲν τὰ κάψι, Ἐχομεν αυτὸν σινοδικὸς ἀφορισμένον, καὶ καταρα
^{|64} μένον, καὶ ἀσιχόρετον, καὶ μὲ τὰ θάνατον ἄλιτον αἰ Πέτροε ὃ σιδερος λι-
 θὶ ^{|65} αυτός δὲ οὐδαμος, ζέρον, καὶ τρέμον ἢ ἐπὶ τῆς γίς, ὅς ὁ Καίν, νὰ σκί-
^{|66} σθι ἰ γί, καὶ νὰ καταπή αυτὸν ὅς τὸν Λαθάν καὶ Ἀβεράν, καὶ κληρονομίσι
 τὴν ^{|67} λέπρα του Γιεζί, καὶ τὴν ἀγρονὶ τοῦ Γιοῦδα, οἱ κόπι αυτὸν μεθὸν
 κο--- ^{|68} ἦσαν ἰσόλεθρον, καὶ προκοπὶ θεοῦ οὐ μὲ ἐδὶ ἐπι τῆς γίς Ἐος οὐ
 ὑπα... ^{|69} εἷς τὰ προσαθέντα πάρα τῆς Ἱερας καὶ ἁγία Σῖνοδου, ἀναγνωστὶ
 το παρὸν ^{|70} παρισία, εἷς πίσοσι καὶ ζερεόσι τὸν Ὀρθοδόξον, εἰ δὲ τοῦ θε-
 οῦ χαρις ^{|71} μὲ τὰ πάντων ὁμῶν. Ἀμίν.

Στὸ φ. 175v: Editto del Patriarca scismatico Partenio Arciu(escovo) di
 Constantinopoli nel quale si dichiarano per empia alcuni libri fatti stampare
 da' Latini intitolati Targa della Fede: Il difensore del Fuoco del Purgatorio e

della fede ortodossa quali pubblicamente ha fatti abrugiare e dichiara scomunicati quelli che ardiranno di tenerli. Die 22 Augusto 1661.

ΣΧΟΛΙΑ

Στ. 5: *προτομασφόροι τὸν ... ρουφετίων*· στήν ἰταλική μετάφραση: *capi degli officii*.

Στ. 34: *Τάργα τῆς πίξεος*· στὸ ἰταλικό: *Τάργα ο scudo*.

Στ. 36-38: *Συνίγορος... Πατελλάρος*· στήν ἰταλική μετάφραση μεταγράφεται στὰ ἑλληνικά ὀρθογραφημένα δλόκληρη ἡ φράση καὶ ὕστερα μεταφράζεται. Ὁ φιλοκαθολικὸς πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Ἀθανάσιος Πατελλάρος πέθανε σὲ μονή τῆς Οὐκρανίας τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1654 (Georg Hofmann S.S., *Griechische Patriarchen und Romische Päpste...* II° Patriarch Athanasios Patellaros — *Orientalia Christiana* vol. XIX-2 Num 63 — Sept. 1930, σ. 220).

ΘΩΜΑΣ Ι. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ